

Halim Sabit'in "Altaylara Seyahat" Notları ve Osmanlı Dönemi Türk Yurdu Dergisi'nde Türk Dünyası İlgisi

Halim Sabit's "Travel To Altay " Notes And Turkish World Interest in Türk Yurdu Journal During The Ottoman Empire

ÖZET

Osmanlı Devleti'nin son yıllarında yayınlanmaya başlayan Türk Yurdu dergisi, toprak kayıpları ile ciddi sarsıntılar yaşayan Türk insanına milli kimliğin benimsenmesindeki katkılarıyla, yeniden büyük devlet olma alternatifini sunan Türk dünyası vizyonuyla millete özgüven aşılayarak tarihi bir görev yapmıştır. Derginin kurucuları arasında yer alan Rusya kökenli Türkçüler, Anadolu'ya sıkışan Osmanlı Türkleri'ni Türk dünyası gerçeğiyle tanıştırmıştır.

Türk dünyası seyahatine ait notları dergide yazı dizisi şeklinde yayınlayan Halim Sabit, Osmanlı Türkleri ile Rusya Türkleri arasındaki bağların güçlendirilmesini ve gelecekte daha da yakınlaşılmasını amaçlayan yaklaşımın temsilcileri arasındadır. 20. yüzyılın başlarında farklı ülkelerde yaşayan Türklerin siyasi, sosyal, kültürel, ekonomik yönleri ve birbirleri hakkındaki düşünceleriyle ilgili verdiği bilgilerle Halim Sabit'in Altaylara Seyahat notları tarihi bir öneme sahiptir. Halim Sabit'in Türk illerinde karşılaştığı yoğun Türkiye sevgisi ve seyahat izlenimleri Türk Yurdu dergisi tarafından altı yıl boyunca yayınlanarak kamuoyu ilgisi oluşturulmuştur.

Bu makalede, II. Meşrutiyet sonrası ortaya çıkan Türkçülük fikrinin yayın organlarından Türk Yurdu dergisinde ortaya konan Türk dünyası ilgisi, Halim Sabit'in Altaylara Seyahat notları üzerinden ele alınmaktadır.

Anahtar Kelimeler: Türk Yurdu Dergisi, Türk dünyası, milliyetçilik, Rusya Türkleri, ceditçilik

ABSTRACT

Türk Yurdu journal began to be published in the last years of the Ottoman Empire, it has made a historic mission by instilling confidence in the nation to become a great state again with a goal of Turkish Realm and helped afflicted Turkish people to internalize national identity due to loss of territory. Situated

Haluk ÖLÇEKÇİ
Uzman Dr.

Gazi Üniversitesi İletişim
Fakültesi
holcekci@gmail.com

«Türk Yurdu dergisi, ilk dönemi olarak nitelediğimiz 1911–1918 yılları arasında 161 sayı çıkmıştır. Mütareke döneminde İtilaf Devletlerinin sürekli Ocak binasına yaptıkları baskınların faaliyetleri sürdürmeyi zorlaştırması üzerine, 15 Ağustos 1918'te çıkan son sayısı ile yayınına ara vermek zorunda kalmıştır. «

Eser Geçmişi

27/02/2016'da başvuru alındı, 09/08/2016'da kabul edildi, 15 Ağustos 2016'da yayımlandı.

Paper History

Received on 27/02/2016, Accepted on 09/08/2016, Published on 15 August 2016

DOI:

<http://dx.doi.org/10.21551/jhf.v2i2.5000196648>

among the founders of Journal Russian origin Turkists, they introduced the fact of Turkish world to Ottoman people who has been trapped to Anatolia.

Halim Sabit who has been published his Turkish world travel notes in the form of a series of articles, he is one of the representatives of the approaches aiming to strengthening of ties between Ottoman and Russian Turks and development make it stronger in the future. Halim Sabit's "Travel to Altay" notes has a historical importance with the information given on Turkish people who has living in different countries in the early 20th century; their political, social, cultural, economic situation and information about what they think about each other. Halim Sabit has faced intense interest for Turkey in Turkish countries and his impressions has been published by Türk Yurdu journal for six years to create a public interest.

This article focuses on the Turkism idea's one of the publication way Türk Yurdu journal's interest on Turkish world via Halim Sabit's "Travel to Altay" notes which has emerged after the II. constitutional monarchy.

Keywords: Türk Yurdu Journal, Turkish world, nationalism, Russian Turks, jadidism

GİRİŞ

Türk dergiciliğinin en uzun ömürlü yayın organlarından birisi olan Türk Yurdu, aynı zamanda Türk milliyetçiliği fikir hareketinin en eski yayın organıdır. Yaptığı yayınlarla Türk milli kimliğinin ortaya çıkmasında büyük katkısı bulunan Türk Yurdu, Rusya coğrafyasında yaşayan Türklerin tecrübelerinin Osmanlı İmparatorluğuna aktarılması ve dış Türklerle ilgili bir ilgi oluşturarak önemli bir misyonu yerine getirmiştir. Derginin Rusya kökenli yazarlarından Halim Sabit (Şibay), Altaylara yaptığı seyahatteki gözlemlerini 6 yıl boyunca süren yazı dizisiyle okuyucuya sunarak, Türk dünyasına olan ilgiyi ortaya koyan önemli isimlerden birisidir. Bu çalışmanın amacı, II. Meşrutiyet sonrası faal olan Türkçülük fikrinin yayın organı Türk Yurdu dergisindeki Türk dünyası ilgisini ortaya çıkarmaktır.

Türk Yurdu Cemiyeti¹ bünyesinde 30 Kasım 1911 tarihinde çıkmaya başlayan Türk Yurdu dergisi, cemiyetin kapanmasının ardından da yayınlanmaya devam etmiştir. 25 Mart 1912'de kurulan Türk Ocağı² ile bütünleşen Türk Yurdu, bazı kesintilere rağmen

1 Cemiyet, 31 Ağustos 1911'de Mehmet Emin, Ahmet Hikmet Müftüoğlu, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzâde Ali, Doktor Akil Muhtar ve Yusuf Akçura tarafından kurulmuştur. Kısa ömürlü bu kuruluşun en önemli etkinliği Türk Yurdu dergisini yayınlamak olmuştur. Esasında 2. Meşrutiyet sonrasında milliyetçiliğin ilk nüveleri ardı ardına kurulan derneklerle oluşturulmuştur. 8 Ocak 1908 kuruluş tarihli Türk Derneği'ni Türk Yurdu Cemiyeti, Türk Bilgi Derneği, Türk Gücü Derneği gibi örgütlenmeler izlemiştir. Derneklerin dikkat çeken bir özelliği, kurucuları ve yazar kadrolarının benzer isimlerden oluşmasıdır. Kronolojik anlamda ardı ardına gelen ve amaç birliği bulunan derneklerin ve aktif üyelerinin belirli bir olgunluk sürecinden sonra Türk Ocağı'nı kurdukları söylenebilir. Bkz. Yusuf Bayraktutan, Türk Fikir tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996, s.87-88.

2 Cemiyetin ilk kurucuları Askeri Tıbbiye 4. sınıf öğrencilerinden Mahmut, Refet, Ethem, Haşim, Celal, Behçet; 3. sınıf öğrencilerinden Hüseyin Fikret, Hüseyin Ragıp, Muhsin, Neşet, Lütfi, Süleyman; 2. sınıftan Habib Efendilerdir. Diğer üyeler ise Remzi, Osman, Hüseyin Baki, Tevfik Fikret, Osman Senai Beylerdir. Resmi kurucuları ise Mehmet Emin, Ağaoğlu Ahmet, Dr. Fuat Sabit Beylerdir. İlk yönetim kurulunda Ahmet Ferit başkanlığa, Akçuraoğlu Yusuf ise başkan yardımcılığına seçilmiştir. Bkz. Masami Arai, Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği, İletişim Yayınları, İstanbul 2003, s.112-113.

günümüze kadar varlığını sürdürmeyi başarmıştır.³

Türk Yurdu dergisi, ilk dönemi olarak nitelediğimiz 1911–1918 yılları arasında 161 sayı çıkmıştır. Mütareke döneminde İtilaf Devletlerinin sürekli Ocak binasına yaptıkları baskınların faaliyetleri sürdürmeyi zorlaştırması üzerine, 15 Ağustos 1918’te çıkan son sayısıyla yayımına ara vermek zorunda kalmıştır.⁴ Bu tarihten sonra Ziya Gökalp, Ahmet Ağaoğlu gibi Türk Yurdu dergisi yazarları, İttihat ve Terakki Partisi’ndeki görevleri nedeniyle tutuklanmış ve Malta’ya sürgüne gönderilmiştir.

Türk Yurdu Dergisi’nin uzun süreli yayın hayatının ilk evresi, Osmanlı İmparatorluğunun son dönemini içine alan 1911-1918 yıllarıdır. Dergi’yi Türk Ocağı ile bütünleştiren⁵ dönemin fikri şartları, ortak idealler ve kadroların aynılığı olmuştur. İkinci Meşrutiyet sonrası hareketlenen Osmanlı fikir dünyası, aslında Tanzimat’tan itibaren içinde bulunduğu zor şartlardan devleti kurtaracak formüllerin arayışı içindedir. Uzun mücadeleler sonunda Meşrutiyet fikrini kabul ettirerek devlet yönetimine ortak olan Jön Türk Hareketi, 1908’den itibaren imparatorluğa eski gücünü kazandırmak amacıyla siyasi ve hukuki reformlarla modernleştirmeyi amaçlayan batıcı politik açımlar yapmakla birlikte, İslamcı-Türkçü bir çizgi takip etmiştir.⁶

Batı karşısında yenik düşüşe çare olarak II. Mahmut ve Abdülmecit dönemlerinde üretilen İttihad-ı Anasır yani Osmanlılık devlet politikası olarak uzun süre gündemde tutulmakla birlikte, Balkan Savaşlarında son Hıristiyan tebaa Bulgarlar da imparatorluktan kopunca iflas etmiştir.⁷ Namık Kemal ve Ziya Paşa gibi önemli savunucuları olan

3 Tarık Zafer Tunaya, Türkiye’de Siyasi Partiler I, C.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul, 1984, s.414-415.

4 Akçura, Ocağın faaliyetlerini dikkatle takip eden İngilizlerin, 9 Mart 1920’de Beyazıt’taki Ocak merkezini işgal ettiklerini anlatır: Ocak merkezi Milli Talim ve Terbiye Cemiyeti binasına taşınmış, ancak bu binaya da el konulmuştur. Bunun üzerine Merkez Heyeti Başkanı Hamdullah Suphi kendi imzasıyla Mustafa Kemal Paşa’ya işgal kuvvetlerinin milli kurumlar üzerindeki baskısından şikâyet etmiş ve Ocaklılara nasıl bir hareket tavsiye ettiğini sormuştur. Alınan cevapta ise elçilikler nezdinde protesto edilmesi ve gerektiğinde mitingler yapılarak tepkilerin dile getirilmesi olmuştur. Bkz. Yusuf Akçura, Türkçülüğün Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008, s.181.

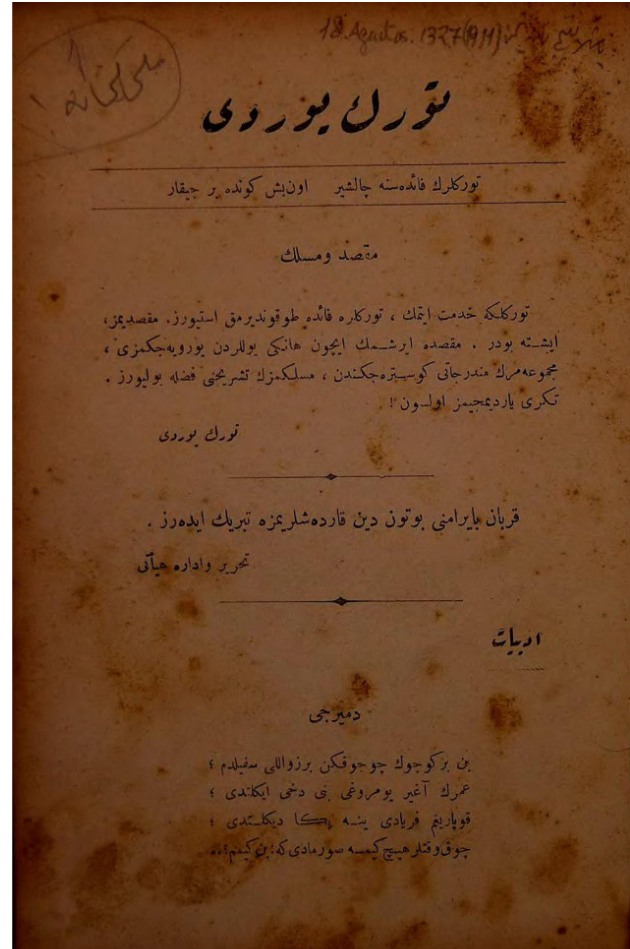
5 1918 yılında yapılan Türk Ocağı Umumi Kongresi’nde Ocak Umumi Reisi Hamdullah Suphi Bey’in yaptığı konuşma, 1911-1918 yılları arasında Türk Yurdu ile Türk Ocağı arasında organik bir bağ olmadığını göstermektedir. Türk milliyetçiliğinin iki önemli kuruluşu arasındaki ilişkiyi anlatan Hamdullah Suphi bu durumu şöyle ifade etmiştir: “Son zamanlarda Ocakla Yurt arasında birbirine yardım etmeyi temin eden bir anlaşma vücuda geldi. Esasen senelerden beri aynı emele hizmet eden bu iki kardeş müessesenin birbirini itmam etmesi ne kadar temenni edilir bir şeydi. Milletimize birçok hizmetlerde bulunmuş müfîd (faydalı) ve müessir (etkili) neşriyatla uzak yakın bütün Türk memleketlerinde uyanıklık vücuda getirmiş bir mecmuanın, kâğıt ve para sıkıntısıyla kapanmak tehlikesi baş göstermesi, bizim için ağır gelmek tabiiydi. Yeniden yeniye başlayacak yerde, olanı ıslâh ve ikmal etmek fikrini Ocak nâmına bir mecmua neşretmeye tercih ettik. Yurt daima Ocağa müzaheret etmiş [desteklemiş] onun bütün çalışmalarını dost ve kardeş bir lisanla teşci etmeyi kendine vazife bilmmişti. Biz de işlerimizi tanıtmak, fikirlerimizi neşretmek için böyle bir vasıtaya muhtaçtık... Onu idare eden arkadaşlarımızın gösterdiği arzu üzerine Yurd’un büsbütün Ocakla birleşmesi lüzumuna kaniiz. Çünkü ortada bunları iki ayrı iş hâlinde tutacak hiçbir sebep mevcut değildir.” Bkz. Hamdullah Suphi, “Türk Ocağı İdare Raporu”, Türk Yurdu, C. VII, S.159, s. 225.

6 Şerif Mardin, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

7 Mehmet Karakaş, “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, Doğu Batı, Yıl. 9, S. 38, Ağustos-Eylül-Ekim 2006, s.64.

Osmanlıcık fikriyle, imparatorlukta farklı etnik kimlikteki ve dindeki insanları liberal bir milliyet anlayışı etrafında bir arada tutma girişiminde başarılı olamayan Osmanlı devlet adamları ve aydınları, geride kalan ahalinin Müslüman kimliği üzerinden bütünleştirici bir ideoloji olarak İslamcılık fikrini uygulamaya koymuştur.⁸ Halifelik makamı etrafında din birliğine dayalı Müslüman milleti yaratma projesi olarak tarif edebileceğimiz İslamcılık fikri, II. Abdülhamit döneminde fikirten eyleme dönüştürülmesine rağmen yeterli ilgiyi görmek bir yana, geride kalan Osmanlı uyrukları arasında yeni sorunlar ortaya çıkarmıştır.⁹ İmparatorlukta Türk etnisitesi dışındaki son unsurları da koparan Arnavutluk ve Arap isyanları, İslamcılık fikrinin de sonunu getirmiştir.¹⁰

Gayrimüslimlerin ardından Müslüman milletleri de etkisi altına alarak imparatorlukla yollarını ayırmalarına neden olan milliyetçilik, geride bir başına kalan Türklerin ve dolayısıyla devletin kurtuluşu için tek formül olarak kalmıştır. Yüzyıllarca ihmal edilmiş olsalar bile Türklerin Osmanlı Devletini kendi devletleri olarak algılıyor olmaları ve kaderlerini özdeşleştirmeleri milli uyanışı kolaylaştırmıştır. Türkler arasında milliyet akımının doğmasını mukadder olan tarihi ve sosyal bir zaruretin sonucu olarak gören Köprülüzade Mehmet Fuat Bey, asrın milletlerarası münasebetinin gerekliliğinden kaçılmayacağını söyleyerek gelinen durumu özetlemektedir.¹¹ Böylelikle büyük toprak kayıpları ile geriye doğru çekilen ve beka sorunu yaşayan devleti kurtarmak ve ortak bir kimlik etrafında milleti birleştirmek gibi devasa sorunlara karşı, 20. yüzyıl başlarında Türkçülük ideolojisi ön plana çıkmaya başlamıştır. Ulusal ve uluslararası siyasi atmosferin olağanüstü durumu, Yusuf Akçura'nın henüz 1904 yılında Mısır'daki "Türk" gazetesinde ileri sürdüğü tezin hâkimiyetine fırsat vermiştir.¹²

Türk Yurdu 1. sayı 1. sayfası (30 Kasım 1911)

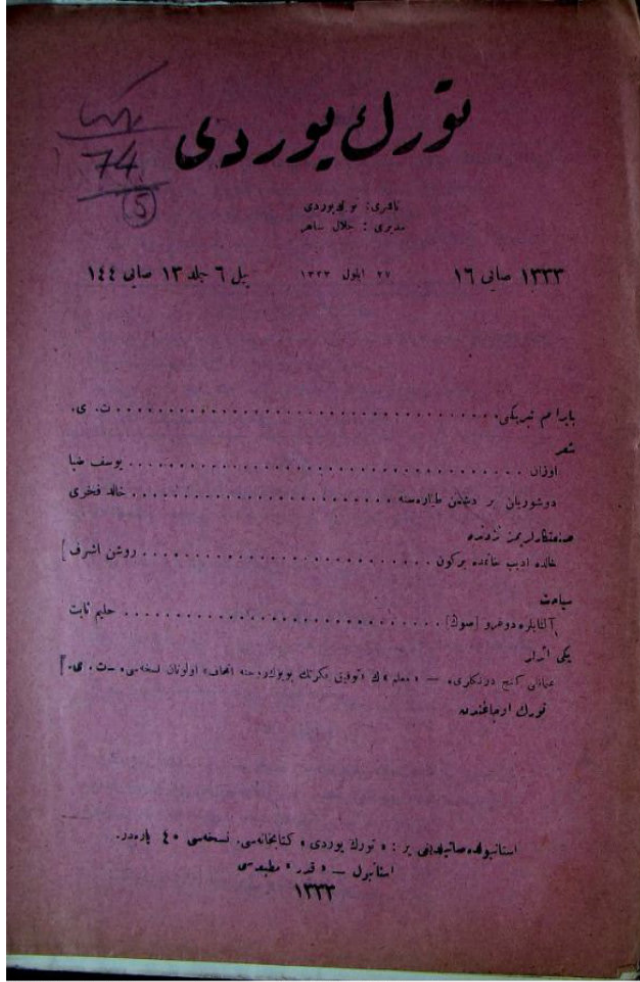
8 Sina Akşin, Türkiye Tarihi 4- Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cem Yayınevi, İstanbul 2000, s.46.

9 Müslüman ahalinin çoğunlukta olduğu geniş sömürgelere sahip İngiltere gibi devletler, İslamcılık politikasına karşı çıkarak, Arapları Osmanlı Devleti aleyhine kışkırtmaya dönük bir politika izlemiştir. Bkz. Ömer Kürkçüoğlu, Osmanlı Devleti'ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982, s.116-120.

10 Ahmad Feroz, İttihat ve Terakki 1908-1914, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999, s.188.

11 Mehmet Fuat Köprülü, "Türklük, İslamlık, Osmanlılık", Türk Yurdu, C.IV, S.9, s.692-693.

12 Yusuf Akçura "Üç Tarz-ı Siyaset" makalesinde Türkçülük, İslamcılık ve Osmanlıcılık fikirlerinin han-

Türk Yurdu 144. sayı 1. sayfası (27 Eylül 1917)

II. Meşrutiyetin ilanından itibaren söylem düzeyinde kendini hissettirmeye başlayan Türkçülük hareketi, devletin elindeki alternatif ideolojilerin iflasıyla söylemin yanı sıra politik düzeyde de resmiyet kazanmıştır.¹³ Zaten matbaa ve yayıncılığın yaygınlaşması, iletişim ve ulaşım alanındaki gelişmeler ve gazetelerin halkla devlet arasındaki iletişimde artan rolü, kitlesellenen yaygın eğitim, bağımsız bir aydın sınıfının oluşumu, Türk ticaret burjuvazisinin doğuşu gibi gelişmelerle etkileşim halinde bulunan Türk milliyetçiliği 19. Yüzyıldan itibaren Türk dili ve tarihi üzerinde çalışmalar sonucunda kültürel bir farkındalıkla yükselmeye başlamıştır.

Başlangıcından itibaren Türkçülüğün kaynaklarında ve temsilinde farklı görüşler yer bulmuştur. Bir tarafta Tanzimat'tan itibaren yakından takip edilen Batı'nın Aydınlanma hareketini keşfederek milli bir model arayışındaki Osmanlı aydınları yer almaktadır. Bunların yanında ise, Çarlık Rusyası'nın uygulamalarıyla kendi ülkelerinde milli kimlik mücadelesi veren Türk

aydınların birikimi söz konusudur. Abdülhamit döneminden itibaren dil ve edebiyat ağırlıklı çalışmalarıyla bilinen Veled Çelebi, Necib Asım, Mehmed Emin gibi yazar, tarihçi ve aydınların yer aldığı "eski Türkçüler"; 1908 Meşrutiyet'inden sonra daha çok batılı düşüncelerden etkilenen Selanik merkezli Ziya Gökalp, Ömer Seyfettin, Ali Canip gibi isimlerin yer aldığı "kültürel Türkçüler"; daha çok İstanbul'da Türk Yurdu dergisi gibi yayın organları ve derneklerde faaliyetlerine ağırlık veren Yusuf Akçura, Ahmed Ağaoğlu, Mehmed Emin Resulzade, Hüseyinzade Ali, Ayaz İshaki, Halim Sabit gibi Rusya kökenli "Turancı Türkçüler" İkinci Meşrutiyet sonrası Türkçülük fikrinin önemli temsilcileridir.¹⁴ Bu haliyle Türk Yurdu dergisi, II. Meşrutiyet sonrası özgürlük ve arayış ortamında milli uyanışın düşünsel merkezi konumundadır.

Türk Yurdu'nda Rusya Kökenli Türkçüler

II. Meşrutiyet döneminin baskıdan kurtulan bütün fikirleri gibi yoğun bir propaganda

gışinin kime ve neye göre daha faydalı olabileceğini tahlil eder. Ayrıntılı bilgi için Bkz. Yusuf Akçura, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

13 Ahmet Yıldız, Ne Mutlu Türküm Diyebilene, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001. s.65.

14 François Georgeon, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul 1999, s.61.

ve örgütlenme dönemi yaşayan Türkçülük fikrinin yükselişe geçişinde, Türk Yurdu dergisi etrafında faaliyetlerini yürüten Rusya kökenli Türkçülerin önemli katkıları olmuştur. Bu dönemde Türk Yurdu dergisi sayfalarını açtığı dil, tarih, etnografya ve antropoloji çalışmalarıyla Türk milletini yeniden keşfetmeye başlamıştır. Türk olmayan tebasını kaybeden Osmanlı İmparatorluğundaki arayışa, Slavizme karşı geliştirilen tecrübeleriyle katılan Rusya kökenli aydınların, Türkçülük hareketinin daha sonra siyasi bir mahiyet kazanmasında etkileri büyük olmuştur.¹⁵ Dergi kısa süre içerisinde nihai hedefini, Turan kökenli halkların birliği olarak telaffuz eder vaziyete gelmiştir.¹⁶

Kırımlı İsmail Gaspıralı'nın fikirlerinden ve faaliyetlerinden ilham alan¹⁷ Türk Yurdu dergisinde Osmanlı aydınları ve Rusya Türkleri'nden oluşan iki grup bulunmaktadır. Yusuf Akçura, Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali, Sadri Maksudi, Ayaz İshaki, Mehmet Emin Resulzade, Halim Sabit, Zeki Velidi Togan gibi derginin önemli isimleri Rusya kökenli Türkçülerdir. Dergide Türk milliyetçiliğine kültürel ve ideolojik boyutta hizmet eden Osmanlı kökenli aydınlar ise Mehmet Emin, Necip Asım, Fuat Köprülü, Ziya Gökalp, Ahmet Hikmet, Halide Edip ve Hamdullah Suphi gibi öne çıkan isimlerdir.

Yazar kadrosu son derece geniş Türk Yurdu'nun yayın politikaları üzerinde, derginin müdürlüğünü de yürüten Yusuf Akçura'nın önemli ağırlığı olduğu anlaşılmaktadır. Bu durum dergide yayınlanan makale sayılarıyla da kendini göstermektedir. Derginin sorumluluğunu üstlenen ve bu nedenle haberler ve etkinlikleri de duyurarak en fazla yazıyı yazan (47) Yusuf Akçura'yı, Rusya kökenli Türkçüler arasında daha çok seyahat notlarıyla dikkat çeken Halim Sabit (27) takip etmektedir.

Tablo I	
<i>Türk Yurdu'na (1911-1918) Katkıda Bulunan Rusya Kökenli Yazarlar</i>	
Yazarlar	Yazı Adedi
Akçuraoğlu Yusuf	47
Halim Sabit	27
Ahmed Agayef	16
Parvus	13

15 Uriel Heyd, Türk Milliyetçiliğinin Kökleri, Pınar Yayınevi, İstanbul 2001, s.126.

16 Hüseyin Namık Orkun, Türkçülüğün Tarihi, Berkalp Kitabevi, İstanbul 1944, s.87.

17 Yusuf Akçura, Gaspıralı'nın Türk Yurdu dergisi için "Tercüman'ın küçük kardeşi" nitelemesi yaptığını belirtmektedir. İsmail Gaspıralı'nın vefatından sonra ona ithafen kaleme aldığı "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski" yazısının son paragrafında Akçura şöyle yazmaktadır: "İsmail Bey'in otuz senelik mütemadi mesaisi sayesinde ki, şimdi müteferrik olmayan bir Rusya Türklerinden bahsolunabiliyor. Bu sayede garbın namdar müsteşriklerinden birisi, şarkta yeni bir milletin doğuşunu selamladı. Zannımca bütün Türklük fikri de İsmail Bey'in büyük dimağından az feyzyab olmamıştır: "Türk Yurdu Tercüman'ın küçük kardeşi olmakla iftihar eder". Yusuf Akçura, "Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski", Türk Yurdu, C.1, S.22, s.367-369. Ayrıca Bkz. Yusuf Akçura, "Muallime Dair", Türk Yurdu, C.3, S.72, s.404-405.

Resulzade Mehmed Emin	1
Gaspıralı İsmail	4
Ahmed Zeki Velidi	2
Samı Sunçaley	2
Süyüm Bike	4

Rusya'daki Türkler arasında milliyetçilik, Osmanlıya yakınlığı ve İstanbul'la nispeten daha gelişmiş ilişkileri olan Kafkasya, Kırım ve Kazan'da kendi yöresel şartlarının yanı sıra İstanbul ve Rusya'daki fikri atmosferin de tesiriyle 1876-1883 yıllarında belirginleşmeye başlamıştır. Çarlık Rusyası'nda Türkçülük fikrinin gelişmesinde, 19. yüzyılın ortalarına doğru Panslavizme karşı doğan tepki etkili olmuştur. Azerbaycan Türkleri arasında 19. yüzyılın ilk yarısından itibaren yenileşme ve Türkçülük hareketleri birlikte yükselmiştir.¹⁸ Özellikle dil ve eğitim sisteminde milli reformların uygulamaya konmasını sağlayan Cedidçilik hareketi¹⁹, Rusya'daki Türkler arasında yenileşme ve milli uyanışı başlatmıştır.²⁰ Rusya'daki Türkler arasında gelişen milli hareket, İsmail Gaspıralı gibi önemli bir ismin yayınladığı Tercüman Gazetesi'nin tesirlerini İstanbul'dan Orta Asya'ya kadar bütün Türk Dünyasına yaymıştır. Gaspıralı İsmail'in formüleştirdiği Türk birliği fikri Kazanlı, Azerbaycanlı, Türkistanlı ve Osmanlı Türkleri arasında büyük tesirler bırakmıştır.²¹ Gaspıralı'nın görüşlerinin yayılmasına yardım eden değişik bölgelerde yayınlanan 25'ten fazla gazete ve dergi vardır.²²

Rusya Türklerinin 19. yüzyıl boyunca yürüttüğü milli kültürel mücadelenin ortaya çıkardığı siyasi tecrübe ve birikim, o bölgelerden gelen aydınlar vasıtasıyla Osmanlı Türkleri ve aydınlarının Türkçülük fikri akımı etrafında buluşmalarıyla güç kazanmıştır. Osmanlı Türkleri ile bilhassa Rusya'da yaşayan Türklerin kültürel alanda birliğe önem vermesini savunan Türk Yurdu yazarları, Gaspıralı İsmail Bey'in "Dilde, fikirde, işte birlik" parolası doğrultusunda faaliyetler gerçekleştirmiştir.²³

18 Mehmet Karakaş, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura'nın Türkçülük Görüşlerinin Karşılaştırılması, (Yayımlanmamış doktora tezi), İ.Ü. SBE, İstanbul 1997.

19 Akdes Nimet Kurat, "Kazan Türklerinin 'Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)", AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XIV, Ankara 1966, s.3-4.

20 Füsün Kara, "Kazan'ın Tarihçi ve Milliyetçilerinden Şehabeddin Mercani", Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.01-181, Ocak 2002, s.28.

21 Gaspıralı İsmail Bey; Batılı eğitim kurumlarının açılması, Türk halkları için ortak bir dilin kullanılması, Rusya Türklerinin ekonomik durumunun düzelmesi ve ekonomik hayata katılmaları, dinsel örgütlerin revize edilmesi ve Türkler arasında yardımlaşma örgütlerinin kurulması gibi bir dizi reformun başta Tatar toplumu olmak üzere bütün Türk illerinde gerçekleştirilmesini öngörmüştür. Bkz. Nadir Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

22 Söz konusu gazeteler: *Vakit* (Orenburg), *Beyan ul Hak* (Kazan), *Tercüman* (Bahçesaray), *Kuyah* (Kazan), *İkbal* (Bakü), *Seda-i Hak* (Bakü), *Semer kand* (Bakü), *Yolduz* (Kazan), *İdil* (Astrahan), *Turmuş* (Ufa), *Din ve Hayat* (Orenburg), *Nur* (Petersburg), *İl* (Petersburg), *Molla Nasreddin* (Bakü), *Çura* (Orenburg), *Mektep* (Kazan), *Aykap* (Toytzk), *An* (Kazan), *Ayna* (Dergi-Kazan), *İktisad* (Dergi-Kazan), *Ed-Din vel-Edep* (Kazan). Ali Engin Oba, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, İmge Kitabevi, Ankara 1995.

23 Mehmet Saray, "Türkiye'de Türk Milliyetçiliği'nin Temelini Atan Türk Yurdu Dergisi ile Türk Ocakları Derneği Nasıl Kuruldu?" (Elektronik Sürüm), Türk Yurdu Dergisi, Şubat 2011, C. 31 S. 282.

Türk Yurdu'nda Türk Dünyası İlgisi

Türk Yurdu Dergisi, zor durumdaki imparatorluğu millet düşüncesi etrafında birleştirmek, ortak duygu ve düşünceye sahip milleti meydana getirmek amaçlarını taşıyan Türk milliyetçiliği doğrultusunda yayınlar yapmıştır. Derginin gayesi, ilk sayısında şöyle ifade edilmektedir: “*Türklüğe hizmet etmeye, Türklere faide dokundurmak istiyoruz. Maksudumuz, işte budur: Maksada erişmek için hangi yollardan yürüyeceğimizi, mecmuamızın münderecatı göstereceğinden, mesleğimizin teşrihini fazla buluyoruz. Tanrı yardımcımız olsun.*”²⁴

Dergi Türk milletinin sosyal, kültürel ve ekonomik sorunlarına yönelik ilgisinin yanı sıra, ilke ve amaçları arasında Türk milletini ortak bir bilince ulaştırmayı ve bütün Türk dünyasında ortak bir duygu birliği hedefini saymaktadır. Türk Yurdu ilk sayısından itibaren başka devletlerin sınırlarında yaşayan Türklere yönelik ilgisini ilan etmektedir. Tatar ve Azeri aydınların çoğunlukta bulunduğu dergide, Türk dünyasının birleştirilmesi hedefi güçlü bir şekilde desteklenmektedir. Türk Yurdu'nda etkin faaliyet gösteren Tatar kökenli Yusuf Akçura, Sadri Maksudi, İsmail Gaspıralı, Halim Sabit ve Azerbaycan kökenli Ahmet Ağaoğlu, Hüseyinzade Ali gibi aydınlar Türk dünyasına ilgiyi besleyen isimlerdir. İrredendist bu yöneliş, büyük çoğunlukla siyasi bir amaçtan uzakta, daha çok kültürel bir yakınlaşma amacını taşımaktadır.²⁵ Kendisini Türkçülük hareketinin yayın organı olarak tanımlayan Türk Yurdu, “*Türk dünyasında olanı biteni haber verecek, Türk'ün özünden, sözünden, sazından bahsedecek, Türk dünyasındaki tezahürat ve tecelliyatı etrafa yayacak, Turan halkına bildirecek*” bir misyon taşıdığını duyurmaktadır.²⁶ Bu nedenle dergiyi yayınlamaya başlayanların ilk işi, Türk âleminin genel durumunu ortaya koyacak yazılar yazmak olmuştur.

Derginin henüz ilk sayılarından itibaren Ahmet Ağaoğlu ve Yusuf Akçura gibi isimler, evvela Türk dünyasının sınırlarını belirginleştirmeye yönelik yazılar kaleme almıştır. Yusuf Akçura 1911 yılı sonlarındaki Türk dünyasını üç kısma ayırmaktadır. Müstakil Osmanlı Devleti, İran'ın kuzey ve kuzey batısı, Rusya ve Çin'e tabi olan geniş sahalar. Akçura üç parçadan oluşan Türk dünyasında birkaç seneden beri her yerde aynı tarz ve şekilde tecelli etmeyen bir hareket olduğunu, bu hareket ve inkılâbın Osmanlı ve İran Türklerinde siyasi, teba Türklerde ise eğitim ve iktisat işleriyle ortaya çıktığını tespit etmektedir.²⁷ Osmanlı Türklerinin Kafkasya Türklerinden, Kazan Türklerinin Azerbaycan'dan ayrı olduğuna işaret ederek Türk âlemindeki kopukluğa dikkat çeken Ahmet Ağaoğlu ise, 1911 yılı sonlarına gelmeden önceki bu “*perişan*” tabloya üç şeyin sebep olduğu tespitini yapmaktadır: “*1) Mezhep ihtilafları, 2) Siyasi ayrılıklar ve muhite esaret (asimile olma),*

24 Anonim, “Maksat ve Meslek”, Türk Yurdu, C.1, S.1, s.11.

25 Türk Yurdu'nun yayın ilkelerini Yusuf Akçura şöyle sıralamaktaydı: “Risale, umum Türklerce makbul olabilecek bir ideal ibdâna çalışacaktır.” (madde 2) “Türklerin birbirleriyle tanışmaları için Türk dünyasının her tarafında olup geçen ve hassaten kardeşler arasında sevinç veya kederi mucip olacak olan vak'alar ile Türk dünyasının ötesinde berisinde tekevvün eden fikir cereyanları kayd olunacak ve Türk ırkının muhtelif kavmiyetlerinde doğan edebiyatı ırkın bütün efradına bildirmek için çalışacaktır.” (madde 4) “Risale'nin siyaseti beyne'd-düvelde fıkri-esasisi, Türk âleminin menafini müdafaa etmektir.” (madde 7). Yusuf Akçura, Türkçülüğün Tarihi, a.g.e. s.168.

26 Anonim, “Güççülük”, Türk Yurdu, C.3, S.66, s.308-309.

27 Yusuf Akçura (A.Y.), “Türk Âleminde”, Türk Yurdu, C.1, S.17, s.287-290.

"Altaylara Doğru" son bölümü -Türk Yurdu Sayı 144 (27 Eylül 1917)

geldikleri belirtilmektedir.³⁰ Bir diğerinde ise, Rusya'nın Balkanlardaki Osmanlı devleti aleyhine politikalarına karşı oradaki Türk milliyetçilerinin protesto bildirimleri haber yapılmaktadır.³¹

28 Ahmet Agayef, "Türk Âlemi", Türk Yurdu, C.1, S.1, s.15-17.

29 Anonim, "Türklük Şuunu", Türk Yurdu, C.2, S.31, s.128-129.

30 Anonim, "İmparatorluk Haricindeki Türklerin Osmanlılara Yardımları", Türk Yurdu, C.2, S.29, s.93-94.

31 Bildiride şunlar ifade edilmiştir: "Rus matbuatının bu harbi sûret-i takdiri, makul haddi çoktan aştı. Türk ordusundan firarla düşman askerine iltihak eden Osmanlı Hristiyanları alkışlanıp, kahramanlıkları tebci olundu. Rusya taht-ı tabiiyetindeki Müslümanların vatan-ı müşterek için hatta kendi dindaşlarına karşı silâh kullanmış oldukları hiç hatıra getirilmedi... Biz, aşağıya vaz-ı imza eden Müslümanlar, İslâm medeniyetinin istikbaldeki Altın Tanı'na iman-ı kâmil ile inandığımız hâlde, bütün dünyaya hakkaniyet yerleştirmek üzere çıkan mücahitlerin en büyüğü Muhammed'in, Arabistan altın kumları üstünden yükselttiği saf tuğumuzu kirletmek isteyen matbuata gür sesle bağırarak protesto

3) 'ma'rifet-i kavmiye (conscience nationale)nin yokluğu'.²⁸

Türk Yurdu'nda yer alan Türk dünyası ile ilgili haberlerde politik bir söylemden daha çok, Osmanlı Devleti ile diğer ülkelerdeki Türkleri birbirine tanıtır ve toplumlar arasında yakınlık kurma niyeti kendisini belli etmektedir. İmparatorluğun büyük bölümünü kaybeden Osmanlı Türkleri'ni yalnız olmadıklarına ve yeniden güçlü olunabileceğine inandırmayı ve moral vermeyi amaçlayan içerikte haberlere yer verilmektedir. Bu haberlerden birisi; Mançurya'daki Türklerin Osmanlı Türklerine Balkan Savaşlarında yardım kampanyası düzenlemeleri ile ilgilidir. Yapılan haberde, Mançurya Türklerinin topladıkları 8694 kuruşu Türk Yurdu dergisi aracılığıyla Osmanlı Kızılayı'na ulaştırdıkları bilgisi verilmektedir.²⁹ Yine bir başka haberde, Petersburg Darülfünunu Tıp Fakültesinde okuyan dört hanım öğrencinin Hilali Ahmer Cemiyetine başvurduğu ve Osmanlı ordusundaki yaralıları tedavi etmek üzere İstanbul'a

Dergideki dış Türklere olan yoğun ilgi, makalelerin konu tasnifi yapıldığında daha iyi anlaşılmaktadır. Türk Yurdu'nun ilk yayın dönemi olan 1911-1918 arasında edebiyatla ilgili makalelerin (437) ardından ikinci sırayı Türkiye dışındaki Türkler (125) ve tarih (88) ile ilgili makaleler almaktadır. Dönemin basın hayatı ve kitaplarla ilgili bilgilerin yer aldığı matbuat haberleri de (80) dergide önemli bir yere sahiptir. Büyük bölümü Halim Sabit'in Altaylara Seyahat notlarından oluşan gezi izlenimleri (62) dergide yer bulan önemli konular arasındadır. Türk Yurdu dergisi, farklı konularda gösterdiği duyarlılıkla geniş bir görüş açısına sahip olduğunu da göstermiş olmaktadır.

Tablo II <i>Türk Yurdu'ndaki (1911-1918) Makalelerin Konulara Göre Sınıflandırılması</i>	
KONU	Sayı
Türk Dünyası	125
Edebiyat	437
Tarih	88
Matbuat	80
Seyahat	62
Politika	65
İktisat	52
Sosyoloji ve felsefe	41
Okuyucu Mektupları	31
Lisan	9
Mahallî Haberler	10
Eğitim	49
Kitap Değerlendirmesi ve ilanı	4
Okuyucu Mektupları	31
Coğrafya/Etnografya	1
Kadın	30
Din	11
Sağlık ve spor	11
Diğer	7

Türk Yurdu dergisi, aslen Kazan Türkleri'nin önemli ailelerinden birisine mensup olan Yusuf Akçura'nın yönetiminde çıkarılmıştır.³² Rusya kökenli Türkçülerin ağırlıkta

ediyoruz. Haklı olduğumuza tamamen emin olduğumuzdan bir sürü üsera gibi miskinâne ağzımızı kapayıp kalmak mecburiyetinde olmadığımızı, mukaddesatımızı tahkir edenler önünde açıktan ilân ediyoruz." Anonim, "Şimalli Türk Gençlerinin Rus Gazetelerine Protestoları", Türk Yurdu, C.2, S.29, s.93- 94.

32 Akçura'nın Osmanlı Devleti ile Sırbistan, Karadağ, Bulgaristan, Yunanistan, Romanya arasında başlayan Balkan Savaşlarına gönüllü olarak orduya katılması üzerine (8 Ekim 1912) Derginin yönetim sorumluluğunu bir süreliğine Mehmet Emin Bey üstlenmiştir. 1917 Ekim ayına kadar derginin müdür-

olduğu dergide, Rusya'daki Türk burjuvazisinin girişimci yapısı, entelektüel donanımı, eğitime ve kalkınmaya verdiği önem Osmanlı Türklerine model olarak sunulmuştur. “*Türkler Arasında İktisadi Faaliyetler*” başlıklı bir haberde; çuha ve şayak tüccarlarından Zahidzâde Reşat Efendi'nin Kazan'da bir fabrika kurduğu, Sibiry'a'nın Simi şehrinde birkaç Türk tüccarının birleşerek büyük bir makaronya ve sariye (kumaş) fabrikası açmaya karar verdikleri ve Çin'deki Çöğecik zenginlerinden Hacı Ali ve Ömer Abdullah, Çanişef biraderler, Arif Abdülcebbar ve Zakir Lâtif, Ahund Hoca ve bazı arkadaşlarının bir Müslüman-Türk bankası açmak niyetinde oldukları bildirilmektedir.³³ Çok sık rastlanan bu tür haberler, iktisadi başarılar ihtiyacı duyan Türk Yurdu okurları için ilham verici olduğu kadar, Türk dünyasının gelişmişliğine ilişkin Osmanlı ülkesine propaganda amacı da taşımaktadır.

Dergisinin Türk Dünyası ile kurduğu bağ, fikri bir yakınlaşmanın çok ötesine uzanmış, aynı zamanda finansman sorunu Orenburglu zengin bir Tatar ailesi olan Hasanofların desteği ile çözülmüştür.³⁴ Ruslar'ın 1876'da Türkistan istilasını tamamlamasıyla bölgedeki ticari ağırlıklarını kaybeden Tatarlar arasında, III. Aleksander döneminde izlenen Ruslaştırma politikasına karşı milli kimliklerini korumayı amaçlayan Pantürkist eğilimlere karşı artan bir ilgi söz konusudur. Rus baskısına karşı gelişen Pantürkizm düşüncesi, Volga Tatarlarının 19. yüzyılın ortalarındaki büyük atılımıyla gelişen Kazan, Orenburg, Simbirsk gibi Tatar şehirlerinin yanı sıra Buhara, Taşkent, Bakü ve İstanbul gibi Türk başkentlerinde etkisini hissettirmeyi başarmıştır.³⁵

Derginin 16 Ekim 1913 tarihli sayısındaki “*Türklük Şuûnu- Türkistan-ı Çini'de Edirne İstirdadı Bayramı*” başlıklı yazıda, Edirne'nin geri alınışının Çin'deki Türkler arasındaki yansımaları anlatılmaktadır. Enver Bey kumandasındaki Türk ordusunun Edirne'yi geri alışıyla ilgili haber Petersburg telgraf ajansı tarafından 11 Temmuz'da Çin Türkistanı'ndaki Gulca şehrine ulaştığında halkın dükkânları kapatarak işini, ticaretini bırakarak büyük bir sevinç ve coşkuyla ellerine Çin Cumhuriyeti sancaklarını alarak, davullar zurnalar çalarak Gülşen Bağ denilen şehrin büyük bahçesinde toplandıkları şöyle anlatılmaktadır:

“Öğleden bir saat evvel halk toplanıp bitmiş olduğundan bir zat ayağa kalkıp Edirne'nin İstirdadına dair olan ajans telgrafını okudu ve halka vakıanın ehemmiyetini iyice anlattı. Halk hep birden Allahü Ekber, Allahü Ekber diye tekbir getirip el çarptılar. Sonra ulemâ tarafından Kur'an hatmedilip, Edirne ve umûm Balkan muharebesinde şehit olan Müslümanların ruhuna bağışlandı.

lüğünü (5–12. cilt) tekrar üstlenen Yusuf Akçura, “Osmanlı Hilal-i Ahmer Cemiyeti” tarafından Rusya'da Türk savaş esirlerinin durumunu takip etmek için İsveç ve Danimarka'ya gönderilince derginin müdürlüğünü bu defa Celal Sahir üstlenmiştir.

33 Anonim, “Şimal Türklerinden İktisadi Teşebbüsler”, *Türk Yurdu*, C.2, S.34, s.177-178.

34 Mahmut Bay Hasanof, on bin altın rubleyi Hicaz'a gitmekte olan bir hacı vasıtasıyla Osmanlı hükümetine teslim etmiştir. Bu para Osmanlı hükümeti tarafında *Türk Yurdu* dergisine verilmiştir. M.F. Togay'a göre, o dönemde *Türk Yurdu* bu bağışı söz konusu etmeyi, bağışı yapan kişiyi Rus polislerinin tedbirlerinden korumak için istemiyordu. İttihat ve Terakki'nin bir yardımı şeklinde gösteriliyordu. Bkz. M. F. Togay, *Yusuf Akçura Hayatı ve Eserleri*, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1944, s.61.

35 Georgeon François, *Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930)*, Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2003, s.5.

Daha sonra güzel sesli bir genç şimal Türklerinin sevgili şairi merhum Abdullah Tukayefin *Enver Bey hakkındaki şiirini okudu. Bu şiir halka çok tesir etti. Tukay merhumun ruhuna da Fatiha okundu.*³⁶

Osmanlı Devleti'nin Birinci Dünya Savaşında savaştığı Rus Çarlığına karşı kazanılacak zaferin bütün Türkleri birleştirme ihtimali Türkçülük ve Turancılık eğilimlerini güçlendirmiştir. Osmanlı ordusunun başarılarından söz edilen dergide, Kafkasya'nın kurtarılacağı ümidi sürekli dile getirilmektedir.³⁷ Birinci Dünya Savaşında Alman müttefiklerin desteği ile Türkçülük düşüncesi politik bir hedef haline dönüşmüştür. Ancak, devlet yöneticilerinin savaşa katılma gerekçesini "Türklerin kurtarılması" olarak izah ettiği bir dönemde dahi, Türk Yurdu içeriğinde esir Türk illerinin Osmanlı devletine ilhaki gibi bir fikir ve amaç ortaya konmamıştır. Onlara göre savaş, "*milletlerin istiklal ve hürriyeti, dinlerin istiklal ve hürriyeti*" amacıyla yapıyordu.³⁸ Esir milletlerin bağımsızlığını bir hak olarak gören Türk Yurdu Türkçüleri Kafkasya, Kırım, Türkistan, Başkır ve Sibiry Türklerinin Bolşevik ihtilali sonrası boşluktan yararlanarak bağımsızlık ilan ettikleri dönemde dahi Turan ve Türk birliği gibi siyasal bir programı dile getirmemişlerdir.³⁹

Birinci Dünya Savaşı sırasında Çarlık Rusyası'nın Bolşevik ihtilali ile devrilmesi ve savaşın dışında kalması Türk Yurdu'nda yakından takip edilen konular arasındadır. Kazan, Sibiry, Türkistan ve Kafkasya'nın Bolşevik ihtilali karşısındaki durumu okuyuculara yakından takip edilerek duyurulmuştur. Kırım Tatarları, Başkırlar, ahalisi Kazak ve Kırgız olan Sibiry'nin bağımsızlıklarını ilan etmelerinin ardından üzerlerine Rus ordusu gönderilmesi Türk Yurdu tarafından tepkiyle karşılanmış ve "*muzafferiyet ve galebe*" temennileri yapılmıştır.⁴⁰ Bolşevik ihtilalinden sonra Türk illeriyle olan münasebetlerde artış, dergi sayfalarında kendisini hissettirmektedir. İran Azerbaycanı'nda yerleşik Afşar Türkleri aşireti reisi Nizamüssultan, savaş sırasında Ruslara karşı gösterdiği direniş dolayısıyla davet edildiği İstanbul'da büyük bir övgü ve heyecanla karşılanmışır.⁴¹ Yine aynı şekilde, İstanbul'da toplanan Türk Ocağı Kurultayı'na Rusya Türkleri de delegasyonla katılmışır.⁴²

Türk Yurdu dergisinin değişmez bölümlerinden birisi, Türklüğe ilişkin haberlerin

36 Anonim, "Türkistan-ı Çinî'de Edirne İstirdadı Bayramı", Türk Yurdu, C.3, S.50, s.46.

37 Anonim, "Harbin Sene-i Devriyesi", Türk Yurdu, C.4, S.95, s.262-263.

38 Yusuf Akçura, "Cihan Harbi", Türk Yurdu, C.2 S.1, s.382-384.

39 O günlerde bağımsızlığını ilan eden Kırım'ın "Hariciye ve Harbiye Müdürü" Ahmet Cafer'in İstanbul'u ziyaretinde Türk Ocağı reisi Hamdullah Suphi'nin konuşması, Türk Yurdu'nun Turancılığı hakkında önemli fikir vermektedir: "İsmail Gasprinski, Şimal topraklarında yaşayan milyonlarca Türk'ü kendi benliğine vâsil eden, kurtaran bu aziz ve kudsi babamız, ayrılmadan evvel kulaklarımıza asla unutmayacağımız bir söz fısıldamıştı: «Bazı düşünceler vardır ki o bize yasaktır, demişti. Onları bizden sonra gelecek nesillere bırakalım. Biz manevî birliği yapalım, dilleri birleştirelim, siyasî birliği başkaları düşünsünler.» Bu söz Ocağın eskiden beri akîde olarak kabul ettiği bir düsturdur. Ve biz ona sadık kaldık. Biz yalnız bir şey istiyoruz. Dil birliği ile vicdan birliği. Uzak yakın bütün Türkler'in kalpleri aynı duygularla çarpsın, zihinleri aynı birlik hülyasına dalsın. Biz bu hülyadan başka bir şey düşünmüyoruz". Anonim, "Kurtuluş Günlerinde Kardeş Musahebeleri", Türk Yurdu, C.XIV, S.7, s.232.

40 Anonim, "Rusyadaki Müslümanlar", Türk Yurdu, C.XIV, S.4, s.124.

41 Anonim, "Türklük Şuuru", Türk Yurdu, C.14, S.11, s.362.

42 Anonim, "Türk Ocağı Konferansı", Türk Yurdu, C.14, S.9, s.426.

yer aldığı “*Türklük Şuunu*” (Türklük Haberleri) köşesi olmuştur. Bu başlık altında gerek Osmanlı ülkesinde ve gerekse Türklerin yaşadığı diğer ülkelerde meydana gelen önemli olaylar, törenler, kutlamalarla ilgili bilgi verilmektedir. Türk dünyasının önemli isimleriyle ilgili haberler, oralardaki dernek faaliyetleri bu bölümde sıkça rastlanan haberler arasındadır. Türklük Şuunu bölümünde Osmanlı ülkesi haberleri (8) kadar, Rusya ve Çin Türkistanı’ndan haberlere (6) yer verilmiştir. Avrupa’dan haberler (4) ise dergide nispeten daha az yer bulmuştur.

Tablo III			
<i>Türk Yurdu (1911-1918) “Türklük Şuunu” Sütunlarında</i>			
Ülke ve Şehirlere Göre Türkler Hakkındaki Bilgilerin Dağılımı			
Bölge	O s m a n l ı Toprakları	Rusya ve Çin Türkistanı	Avrupa
	İstanbul 8	Orenburg 1	Atina 2
		Buhara 1	Budapeşte 1
		Kansu -	Lozan 1
		Sinkiang 1	
		Moğolistan 1	
		(Gaspıralı İsmail’in Faaliyetleri) 1	
		Diğerleri 1	
Toplam	8	6	4

Meşrutiyet sonrası İstanbul basınında dış Türkler meselesinde *Sırat-ı Mustakim* gibi istisnalar dışında yeterli ilginin olmayışı, Türk Yurdu’nu rahatsız etmiştir. Türk basınında dış Türklerin meseleleriyle ilgili yayın faaliyetleri, genellikle Türkistanlı ve Tatar kökenli göçmen aydınlarla sınırlı kalmıştır. 1910 yılından itibaren *Tearüf-i Müslimin*, İslam Dünyası ve *Türk Yurdu* gibi Türkistanlı aydınların etkin olduğu dergiler bu boşluğu doldurmaya çalışmıştır.⁴³ Türk Yurdu, dış Türkler konusunda gösterdiği duyarlılığı, aynı dönemde yayın yapan İstanbul basınına göstermemesini eleştirmekten geri durmamıştır. İstanbul basınına dış Türkler konusundaki duyarsızlığı şu satırlarla konu edilmiştir:

“Geçirmekte olduğumuz buhrana dair kendi gazetelerimizin, *İkdam* ve *Sabah*’ın *Tanin* ve *Tanzimat*’ın, *Teşrih* ve *Hikmet*’in ne yazdıklarını biliyoruz, İngiliz, Avusturya, Alman ve Fransız ilh... matbuatının ne dediklerini de her gün kendi gündeliklerimizi

43 Ahmet Kanlıdere, “Sırat-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara’da Uyanış (1909-1911),” *VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 30 Eylül-4 Ekim 2013*, İstanbul, 2014, s. 551-560.

dolduran bol bol tercümelemleri okuyup öğreniyoruz. Fakat Türkiye İmparatorluğu haricinde yaşayan Türk matbuatının -ki, gayeleri, maksattan, menfaatleri ancak Osmanlı İmparatorluğu'nun beka ve saadetinden ibarettir.- son vakayı hakkında ne söylediklerini, ne düşündüklerini bize hiç haber veren olmadı. İşte Türk Yurdu bu sayıda o vazifeyi kısmen olsun ifaya çalışıyor...”⁴⁴

Buna karşın Türk Yurdu'nda yer alan “Matbuat” sütununda Kırım, Kazan, Orenburg, Simbirsk, Buhara, Semerkant, Bakü gibi Türk şehirlerinde çıkan gazete ve dergilerden haberler yer bulmuştur. Rusya Türkleri'nin entelektüel yapısı, girişimciliği, eğitim ve kalkınmadaki hamleleri Osmanlı Türkleri'ne matbuat haberleri vasıtasıyla bir model olarak sunulmuştur.

Tablo IV <i>Türk Yurdu (1911-1918) 'Matbuat Sütunlarında Yazıları Yeniden Yayınlanan Gazeteler</i>		
Bölge	O s m a n l ı Toprakları	Rusya ve Çin Türkistanı
		Tercüman 1 (Kırım)
		Vakit 1 (Orenburg) 2
Toplam		

Osmanlı devleti dışında yaşayan Türklerin siyasi, sosyal, edebi ve kültürel durumlarıyla ilgili haberleri, 20. yüzyıl başlarındaki imkânsızlıklar ve savaş şartlarına rağmen büyük bir başarıyla veren Türk Yurdu dergisinin, çok geniş bir sahaya yayılan Türk dünyası ile güçlü ilişkileri olduğu anlaşılmaktadır. Türk Yurdu dergisini takip edenler, o günün Türk dünyasında yayınlanan gazeteler ve dergilerden haberler alabilmektedir. Türkiye dışındaki Türkler tarafından yayınlanan Buhara'da “Buhara-yı Şerif” ve “Turan”, Kazan'da “Kuyaş” (Güneş) ve “Ak” (Dirayet), Petersburg'da “Müslümaniskiya Gazita” (Müslüman Gazetesi) ve “İl”, Semerkant'ta “Semerkand”, Taşkent'te “Sada-yı Türkistan”, Fergana'da “Sada-yı Fergana” gazetelerinin çıkışı Türk Yurdu tarafından okuyucularına müjdelendirilmiştir. Bolşevik ihtilali sırasında “Kurultay”, “Altay”, “Yulduz”, Turmuş”, “Yeni Vakit”, “Saray”, “İl” gazetelerinin zorla kapatılmasından duyulan üzüntü okuyucuya duyurulmuştur. Türk Yurdu dergisi Türk illeriyle öylesine yakın ilgilidir ki, Kırım'daki “Tercüman” gazetesinin gündelik yayına geçişi ya da Semerkant'ta çıkmaya başlayan “Ayine” dergisi haberleri okuyucunun sürekli takip ettiği bir gündem haline gelmiştir. Son derece geniş bir coğrafyadan düzenli haberler alarak Osmanlı Türklerine iletebilmek ve hatta Gaspıralı İsmail'in Kırım'da yayınladığı “Tercüman” gazetesini düzenli olarak İstanbul'a getirterek satışını yapabilmek gibi o günün şartları için hayli zor bir misyonu

44 Anonim, “İmparatorluk Haricindeki Türkler Ne Diyorlar”, Türk Yurdu, C.1, S.20, s.336-337.

Türk Yurdu başarmıştır.⁴⁵

Türk Yurdu dergisinin sütunlarında, Türk illerinde yayınlanan her gazete ve dergi haberi büyük bir heyecanla verilmiştir. Semerkant'ta Mahmut Hoca Behbudi'nin gazete çıkarma izni alması ve Mayıs 1913'te *Semerkand*'ın çıkmaya başlaması Türk Yurdu tarafından okuyucularına sevinçle duyurulmuştur.⁴⁶ *Sada-yı Türkistan* ve *Sada-yı Fergana* teşvik edici sözlerle tanıtılmakta ve Türklüğe faydalı olmaları temenni edilmektedir.⁴⁷ Kimi zaman ise *Buhara-yı Şerif* gazetesinde olduğu gibi, kullanılan dilin Türkçe olmaması eleştirilerek "Türk oğlu Türk olan Buhara'nın ilk gazetesinin Türk dilinde olmasını beklerdik" denebilmektedir.⁴⁸ Buhara gibi büyük çoğunlukla Türklerin yaşadığı bir şehirde basının Türk dilinde olması gerektiğini vurgulayan Türk Yurdu, bir süre sonra aynı gazetenin eki olarak *Turan* gazetesinin çıkmaya başlamasıyla temennilerinin gerçekleşmeye başladığını duyurmaktadır.⁴⁹

Halim Sabit'in Altaylara Seyahati

Kuzey Kafkasya Türklerinden olan Halim Sabit Şibay (1883-1946), doğum yeri olan Kazan'ın Simbir Vilayetinde yeni usulle eğitim veren bir okulda başladığı eğitim hayatına Rus lisesinin ardından İstanbul'da Darülfünun İlahiyat Şubesinde devam etmiştir. 1915'te Darülfünun'un ıslahı sırasında Ziya Gökalp'ın tavsiyesi ile Edebiyat Fakültesinde çeşitli kürsülerde görev yapan Sabit; İslam birliği, Türkçülük ve Rusya Türkleri hakkında görüşleriyle devrinin önemli isimlerinden birisidir.⁵⁰ Türk Ocağı ve Türk Bilgi Derneği'nde faaliyetlerde bulunan Halim Sabit'in yazıları⁵¹ Türk Yurdu'nun yanı sıra Sebülürreşâd, İslâm Mecmuası⁵², Sırât-ı Müstakîm, İçtimâiyyât Mecmuası, Yeni Mecmua gibi dergilerle

45 Anonim, "Kırım Tercüman Gazetesi", *Türk Yurdu*, C.3, S.56, s.128.

46 Anonim, "Türkçe Yeni Bir Ceride (*Semerkand* Gazetesi)", *Türk Yurdu*, C.2, s.47 s. 431.

47 Anonim, "Sadâ-yı Türkistan ve Sadâ-yı Fergana", *Türk Yurdu*, C.3, S.65 s.297-298.

48 Anonim, "Buhara-yı Şerif Gazetesi", *Türk Yurdu*, C.I, S.12, s.202.

49 Anonim, "Turan Gazetesi", *Türk Yurdu*, C.I, S.20, s.337-338.

50 Mustafa Gökçek, A Kazan Tatar Contribution to The Late Ottoman Debates On Nationalism And Islam: The Life And Works of Halim Sabit Sibay, Doctorate Disertation, University of Wisconsin-Madison 2008, s.108-109.

51 Halim Sabit'in kitapçık türünde olan eserleri Amelî, İlm-i Hâl (I-IV), 1328-1332 (İttihat ve Terakki'nin açmış olduğu mekteplerde okutturulmak üzere hazırlanmıştır ve Halim Sâbit'e de ödül kazandırmıştır); Sırât-ı Müstakîm dergisinde yayımlanan makalalardan meydana gelen, "Ulemâ ve Talebe-i Ulûm Efendilere İslah-ı Medaris Münasebeti ile" İstanbul 1329 tarihli eseridir. Millî Eğitim Bakanlığı tarafından yayımlanan "İslâm Ansiklopedisinin "Azîmet", "Azrâil", "Bakillânî" "Berâet", "Cebrâil", "Cehennem", "Cennet", "Cihad" ve "Ebû Hanîfe" maddelerinde de imzası bulunur. Ayrıca Halim Sâbit'in bazı görüşleri için Bkz. Davud Akpolat, , "II. Meşrutiyet Dönemi Sosyolojisinin Kaynakları II: İslâm Mecmûası" Türkiye Günlüğü, S.45, Mart-Nisan 1997, s. 204-209.

52 Halim Sabit, İttihat ve Terakki'nin desteğiyle 12 Şubat 1914-30 Ekim 1918 tarihleri arasında İslam Mecmuası'nı çıkaran isimdir. Türkçü-modernist-islamcı çizgideki bu yayından da anlaşılacağı üzere, Halim Sabit'in din ve milliyetle ilgili özgün görüşleri vardır. Bkz. Ali Birinci, Tûba Çavdar, "Halim Sâbit Şibay", T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, c. XVII, T. D. V. Y., s. 336-337; ayrıca Zafer Toprak, "II. Meşrutiyet'te Fikir Dergileri", Tanzimat'tan Cumhuriyet'e Türkiye Ansiklopedisi C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985, s.126-127.

birlikte Vakıf ve Cumhuriyet gazetelerinde yayımlanmıştır.

Türkçülük, Türk dünyası ve İslam sosyolojisi gibi konular üzerine kaleme aldığı yazıları nedeniyle “modernist İslamcı” ve “sarıklı Türkçü”⁵³ tabirleriyle anılan Halim Sabit, Arapça ve Rusça dillerine hâkimiyeti sayesinde bulunduğu coğrafyanın kültürel, toplumsal ve siyasi özelliklerine uygun izahlar getirmiştir.

Halim Sabit’in Türk dünyası ve Türkçülük ile ilgili görüşlerine, Türk Yurdu dergisinin 12. sayısından itibaren yayınlanmaya başlayan “*Altaylara Doğru*” yazı dizisinde rastlamak mümkündür.⁵⁴ Dönemin kültürel, iktisadi, toplumsal koşullarını yansıtmaya açısından değerli bilgiler içeren gezi notları Türk Yurdu dergisinde önemli bir yer işgal etmektedir. Anadolu’nun değişik bölgeleriyle ilgili gezi yazılarını ihmal etmeyen Türk Yurdu, bir sunuş yazısıyla⁵⁵ tanıttığı Halim Sabit’in Altaylara seyahat notlarına ise 6 yıl boyunca sayfalarında yer vermiş ve seriyi ancak 144. sayısında tamamlamıştır.

İstanbul’dan başlayarak Altaylar ve Altındağ’ın eteklerine kadar uzanan seyahatini kaleme alarak Türk Yurdu okuyucularına ulaştıran Halim Sabit, Türk milliyetçilerinin kendi kökenlerini bulma, unutulmuş bir tarihi açığa çıkarma, kaybedilen “Altın Ülke”yi yeniden keşfetme çabasını ortaya koymuştur. Kendisi için hiç de yabancı olmayan ancak Osmanlı Türkleri için uzakta kalmış bir yurdu tanıtan Halim Sabit’in seyahat izlenimleri Türkçü çevrelerde büyük ilgi uyandırmıştır. Türk dünyasına ilişkin çok değerli gözlemlerde bulunan Halim Sabit, böylelikle Türk milliyetçilerinin köken ihtiyacını gidermeye ve Osmanlı Türklerine yeni dünyaların kapılarını açmaya çalışmıştır. Türk Yurdu’nun uzun süre sayfalarında yer verdiği seyahat notları, Osmanlı Türkleri ve Çarlık Rusyası’nın egemenliği altındaki Türk toplulukları arasında ortak bir platform yaratmanın fizibilitesini çıkaran bir rapor niteliğindedir.⁵⁶

Yolculuğa İstanbul’dan bir Avusturya gemisi ile Odesa’ya ulaşarak başlayan Halim Sabit, gezisinde bilhassa mektep ve medreseleri dikkatle inceler. Gittiği bütün bölgelerde “*Usulü cedit*” mekteplerinin açıldığını gözlemleyen Halim Sabit, bu mekteplere karşı çıkan imamlar ve halkın bir kısmının muhafazakârlığından yakınmaktadır. Halim Sabit’in hoş görmediği bu çevreler, aynı zamanda milli hareketin karşısındadırlar. Bu yıllarda

53 Hilmi Ziya Ülken, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1966, s. 656.

54 Ali Birinci-Tüba Çavdar, “Halim Sâbit Şıbay” T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, c. XVII, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, s. 336.

55 Halim Sabit’in “Altaylar’a Doğru” başlığını taşıyan gezi notlarıyla ilgili Türk Yurdu’ndaki giriş yazısı şu şekildedir: “Arkadaşlarımızdan ve Gelenbevi İdadisi muallimlerinden Halim Sabit Efendi geçen yaz tâ Altav Dağlarına, Çin ve Rusya imparatorluklarının müphem bir hudut ile ikiye ayırmak istedikleri en saf ve en sağlam Türk kardeşlerimizin temiz ve yüksek yurtlarına kadar gidip geldiler. Yolda, vasıl-1 Altındağ eteklerinde neler görüp, neler geçirdiklerini ve neler düşündüklerini Türk Yurdu karilerine anlatmak istiyorlar. Kâri’lerimiz, Halim Sabit Efendi ile beraber, Karadeniz’i geçecekler, sürat katarıyla Rusya’nın Avrupa kısmında koşacaklar, sonra Türklüğün ana vatanına, Asya’ya mürur ederek Sibiryalı Türk ve Türkistanlı Kazak kardeşlerimize kavuşacaklar ve nihayet Altındağ’ın pırlanta gibi saf ve parlak muhitinde, kırmızı içerek, eski Türk kahraman destanları dinleyerek, karşılıklı kardeşlik duygularını, sevgilerini ihsas ederek, sade ve güzel bir hayat geçireceklerdir. Kâri’ ve kâri’elerimizin bu seyahatinden yorgunluk duymayarak, memnun kalacaklarına emin olmak isteriz.” Anonim, “Seyahat”, Türk Yurdu, C.1, S.12, s.197.

56 Rıdvan Akın, “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılâp Tarihi Enstitüsü Dergisi, S.3, 2003, s.26.

Osmanlı'daki Türkçülerle benzer bir anlayışla Türk illerinin tamamında faaliyette olan Ceditizm hareketi, mücadelesini modern eğitim veren okullar ve yerli-millî aydınlarla vermektedir.⁵⁷

Halim Sabit İdil nehri vasıtasıyla Simbir bölgesine gittiğinde eski arkadaşlarıyla karşılaşır ve onlardan bölgedeki durum hakkında bilgi alır. Tatil zamanı olması nedeniyle öğrencilerini göremese de mektepleri gezerek gözlemlerde bulunur. Binaların güzelliğinden ve temizliğinden övgüyle bahseden yazarımız, bu mekteplerin birkaç sene evvel yeni açıldığı zaman mevcutlarının ancak kurucuların beş on çocuğundan ibaret iken, şimdi üç yüzden fazla olduğunu söyler. Buradaki medreselerin Yusuf Akçura'nın ailesi olan Akçuraoğulları tarafından açılmış olduğu bilgisini veren Halim Sabit, gezi notlarında Türk illerindeki yenilikçi millî hareketin okullarını daima ön planda tutmaktadır.⁵⁸

Halim Sabit kavmiyet ve milliyetlerine sadık Kazak Türkleri'nin Rus mektebine gittiklerinde bu hasletlerini kaybettiklerinin ve yanlış yollara saptıklarının altını çizmektedir. Medeniyetçe iptidai milletlerin ilim ve irfanca kendilerinden ileride milletlere meylettiklerini ancak burada asıl suçlunun ihtiyaçları karşılayacak kadar dahi dünyaya ilgisiz kalan zihniyetin olduğunu düşünmektedir. Halim Sabit her fırsatta modernist bir İslam düşüncesini ve buna göre eğitim veren Usulü cedit okullarıyla geleneksel toplumsal düzeni karşılaştırmaktadır.⁵⁹ Bilhassa Kazaklar arasında dine karşı gösterilen büyük teslimiyet ve samimi bir ihtiramın kendisini daha fazla göstermeye başladığını, bununla birlikte eğitime de daha fazla önem verildiğini gözlemlemektedir. Astrahan, Orenburg, Veterovsk, Kargalı ve hatta Hive, Buhara, Türkistan gibi şehir ve vilayetlerde çocuklarını mektep ve medreselere göndererek tahsil ettiren ailelerin çoğaldığını belirtmektedir.⁶⁰

Seyahat notlarının önemli bir bölümünü ayırdığı mektep meselesi, Halim Sabit'in ziyaret ettiği bütün Türk illerinde karşısına çıkmaktadır. Geleneksel yöntemlerle eğitim veren medreseler ve modern eğitim yapan Usulü cedit okulları, aynı zamanda Türkistan'daki *Ceditçilik* ve *Kadimcilik* kavgasını anlamamıza yardımcı olmaktadır.⁶¹ Bu iki temel görüş arasındaki rekabetin okullara yansımaları Simi'de bir mahalle mektebini ziyaretinde gözlemleyen Halim Sabit, öğrencilerle diyalogunu şöyle anlatıyor:

“Lâtif Ramazan-ı şerif sabahı.., Simi Müslümanları henüz uykularında olacak. Sokaklarda kimse yok... Bir saat gezindikten sonra önünde beş on çocuk bulunan bir binanın yanına geldim. Bu bina mahalle mektebi idi. Kimi Kazak, kimi Nogay birkaç çocuk da kapının açıldığını bekliyordu. Yalın ayak bir Kazak çocuğu benim az çok müsaadekâr sözlerimden cesaret alarak

57 Tatar toplumunun yenileşme hareketi olarak ortaya çıkan Ceditçilik, kısa sürede bütün Türk topluluklarına yayılarak, Osmanlı'daki Türkçülük hareketine benzer bir şekilde Türk millî bilincinin gelişimi ve Türk halklarının bağımsızlık mücadelelerine önemli fikri etkide bulunmuştur. Ceditçilik ilk mücadeleyi eğitim alanında getirdiği yeniliklerle eski düzeni savunan “kadimciler”e karşı yapmıştır. Bkz. Ahmet Kanlıdere, “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi (1809-1917)”, Türkiye Günlüğü Dergisi, S.46, Yaz- 1997, s.90-91.

58 Halim Sabit, “Altaylara Doğru”, Türk Yurdu, C.1, S.14, s.238-239.

59 H. Sabit, a.g.m., C.2, S.43, s.346-347.

60 H. Sabit, a.g.m., C.5, S.111, s.108-109.

61 M. Gökçek, a.g.e., s.105.

muallimlerinin tenbelliğinden bahsetmeye başladı. “Vaktinde gelmiyor, gelse de iyi çalıştırmıyor.” diyordu. Bunun üzerine diğer birisi söze karıştı: “Hayır, diyordu. Bizim muallimimiz çok iyi bir zattır. Hem sûfi hem de hafızdır...” Üçüncü birisi de, “Evet, bizim muallimimiz çok iyidir. Fakat bu Kazak çocuğu evvelce bayların usûl-i cedide mektebinde okumuş olduğundan daima bizim mektebimizi beğenmemelik ediyor. Bu sene de oraya gitsin derdim ama pederi işin fenaya varacağını anlamış da alıp buraya getirmiş. Artık gidemez.” diyordu. Anladım ki burada da Cedidcilik ile Kadîmcilik kavgası varmış...”⁶²

Halim Sabit, usulü cedit eğitimi veren bu okullar içerisinde en çok Ufa’dakinden etkilendiğini belli ediyor. *“Rusya Türk-Müslümanlarının en birinci ilim müessesesi”* diye takdim ettiği bu okulun, İslam ulemasından Ziyaeddin Kemali Efendi’nin gayretleri, Cantuta ailesi hanımlarından Sofya Bike ve Sadreddin Efendi Nezirof gibi zenginlerin yardımlarıyla yapıldığını anlatıyor. Binasından da övgüyle bahsettiği bu modern okulun dört-beşyüz öğrenciye yatılı eğitim verdiğini övgüyle dile getiriyor.⁶³

Yolculuğun henüz başlangıcında, gemide Ruslar’ın pasaport kontrolü sırasında kitaplarına bölücü propaganda malzemesi olabileceği kuşkusunu el koyması, Halim Sabit’in Altaylar seyahatinin hiç de kolay geçmeyeceğinin işaretidir. Türkçü faaliyetleri bir tehdit olarak algılayan Çarlık Rusyası, pek çoğu kendi vatandaşları olan isimlerin propaganda faaliyetlerine müsaade etmiyordu. Bu nedenle Türk Yurdu dergisi başlangıçta oldukça ılımlı nitelenebilecek bir yayın politikası takip ederek saldırgan ve çatışması bir görüntüden uzak durmayı tercih etmiştir. Öyle ki Çarlık Rusyası’nın hâkimiyetindeki bölgelerde dağıtımı herhangi bir engelle karşılaşmamıştır. Türk Yurdu siyasi olmaktan daha çok bir kültür mecmuası olarak algılanmıştır. Ancak kısa bir süre sonra, Birinci Dünya Savaşına doğru gidilen atmosferde, İstanbul’da faaliyetlerine hız veren Rusya kökenli Türkçü ideologların tesiriyle kamuoyunun şekillenmeye başlaması, Rusya’nın toprak bütünlüğü açısından ciddi bir tehlike ve tehdit olarak algılanmasına yol açmıştır. Ruslar bilhassa Kazan, Ufa gibi kuzey Türklerinin yaşadığı bölgelerde ve Kafkasya’da “Pantürkist” ve “Panislamist” teşkilat ve aydınları takip etmeye başlamıştır. Rusların okulları kapatmaya ve aydınları tutuklamaya başlaması üzerine, Türk illerindeki meseleleri Rus hükümeti ile birlikte çözmek için kurulan “İstişare Meclisi” hakkında Türk Yurdu güvensizliğini ilan etmiştir.⁶⁴ Ütopya ve hayal ülkesi olarak ortaya çıkan Turan fikrinin kısa süre içerisinde gerçekleşmesi muhtemel bir siyasi ideal olarak görülmeye ve Türk Yurdu gibi yayın organlarında Türk dünyasının sınırlarının tarif edilmeye ve başlanması ister istemez faaliyetlerle ilgili zorlukları da büyütülmüştür.⁶⁵

Seyahati boyunca çok sayıda şehre uğrayan ve oralardaki gözlemlerini aktaran Halim Sabit, bilhassa Rusya egemenliği altında yaşayan yerli ahaliyle ilgilenmektedir. *Harkof* şehrinde iki büyük istasyonun büfelerini çalıştıran Kasım Türkü ile sohbet eden yazarımız, bir zamanlar Cemaleddin Efgani’den aldığı nasihatlerle çoğunluğu Rus olan bu bölgede kendi hemşerilerini istihdam eden ve milletine iyilik edecek bilince sahip insanların

62 H. Sabit, a.g.m., C.6, S.129, s.26-27

63 H. Sabit, a.g.m., C.6, S.133, s.70.

64 Yusuf Akçura (A.Y.), “Türk Aleminde”, a.g.m. s.287-288.

65 R. Akın, “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”, a.g.m., s.11.

olduğunu örneklerle anlatmaktadır. Burada tesis edilen muntazam bir kütüphane ve kıraathanenin yerli halkın hizmetine verildiğinden bahsetmektedir. Öğrenciliğini geçirdiği şehirlerden birisi olan Samara'da, medreseleri ve mektepleri ziyareti sırasında eline tutuşturulan İktisat Mecmuası'ndan bahsetmektedir. Halim Sabit'e göre, milletin en lüzumlu ihtiyacını karşılayan bu dergi, bilhassa köylü Türk-Müslümanların hal ve seviyeleri dikkate alınarak sadece, açık ve Türkçe yazılan bir iktisat risalesidir.⁶⁶

Seyahati sırasında yerli ahaliyle münasebetlerinde en fazla merak edilen konular arasında İstanbul gelmektedir. Halim Sabit zaten seyahatinin büyük bölümünde tıpkı İstanbul'da olduğu gibi fes giyerek dikkatleri çekmektedir.⁶⁷ İdil'de usulü cedit okullarının bulunduğu köyleri gezerken, misafir edildiği bir evde yine İstanbul'la ilgili sorularla muhatap olmuştur. Hane sahibinin yanı sıra köyün imamı, muallim ve müderrisleri ve komşulardan oluşan büyük bir kalabalığın sorularına yetişemeyen Halim Sabit, çevresine göre nispeten daha fakir bu köy ahalisinin binlerce kilometre uzaktaki din ve dil kardeşlerine böyle samimi ve sıcak bir hisle bağlanmalarından etkilendiğini itiraf etmektedir. Halim Sabit misafir edildiği iptidai bir mektepten başka bir imkâna sahip olmayan küçük köyde insanların gazete ve risale okumalarından duyduğu şaşkınlığı şöyle anlatmaktadır:

Acaba bu fikirler bu saf köylülere nereden gelmiş. Bu hissi onlara nasıl bir kuvvet ilham etmiş? Acaba kan kardeşliği mi, yahut gönül kardeşliği mi böyle ulvî emeller uyandırıyor? diyordum. Çok düşünmeye hacet yok idi. Muhataplarımla saf fakat candan, kalpten gelen samimî sözleri şu iki âmilin her ikisinin pek müessir olduğunu izhar ediyordu. Hele mecliste hazır bulunan yetmiş seksen yaşında ihtiyar bir kadının; "Oğlum oranın Türkleri de bizim dilimizi anlayabiliyorlar mı?" diye bir sual sorması beni çok düşündürdü. Cevap olarak; "Evet valideciğim, iki üç hafta sonra anlaşmak kabil olur." demeye lüzum gördüm. Lâkin vaktiyle hacca gidip gelmiş olan biri söze karışarak; "Benim anladığıma göre İstanbul'da iki türlü Türk vardır, Birisinin dili az çok anlaşılıyor. Kendisinden fes aldığım dükkâncının arkadaşıyla konuştuğuna kulak verdim. Sözlerinde var, yok, kıt, ucuz., gibilerini anlıyordum. Fakat ihram aldığımız kimse arkadaşıyla büsbütün başka türlü konuşuyordu. Sözünde pek çok (s)ler vardı. Dilinden hiçbir şey anlayamıyordum." dedi. Ben o ihram aldığı kimsenin Türk olmayıp Rum olmak ihtimali bulunduğunu söyledi isem de, o ihtiyar kadın taaccüple; "A!" dedi, "İslâm yurdunda Türk olmayan kimsenin hacda giyilecek ihram satmasına nasıl müsaade olunur?" Ben sustum."⁶⁸

Görüldüğü gibi, o yıllarda aydın kesimlerin en büyük tartışma konularından birisi olan sade lisan, ortak lisan konuları Halim Sabit'in seyahatlerinde Türk illerinin değişik köşelerinde karşısına çıkmaktadır. 1905 Rus devriminin ardından nispeten basın özgürlüğüne kavuşarak kendi dillerinde gazete ve dergi yayınında patlama yaşayan Türk

66 H. Sabit, a.g.m., C.1, S.13, s.223-225.

67 Milli kıyafetler yerine İstanbul'a ait giysileri tercih eden Halim Sabit, Odessa'da şu notu yazmaktadır: "Trenden inerken Türkistan, Kaşgar yahut alelade Rusya Müslümanlarına mahsus elbiseli bulunmadığıma şükürler ettim. Bu milli elbiselerden bir parçasının üzerimde bulunması kim bilir beni ne kadar süründürcekti." H. Sabit, a.g.m., C.6, S.144, s.227.

68 H. Sabit, a.g.m., C.1, S.14, s.238-240.

illerinde, bilhassa Gaspıralı İsmail'in çabalarıyla ortak dil arayışları görülmektedir. Mahalli lehçelerdeki yayınları eleştiren Gaspıralı, çıkardığı Tercüman gazetesinde kullandığı Arapça ve Farsça terkiplerden arındırılmış İstanbul Türkçesi'ne "*Lisan-ı Umumi*" adını vermekte ve bütün Türk dünyasının ortak Türkçesi olarak önermektedir.⁶⁹

Ural dağlarına doğru ilerlerken dikkatini çeken zengin Rus köylerinden bahseden Halim Sabit, milli ananelerde ve hatıralarda önemli bir yeri bulunan bu bölgelerde Türklerin varlığını koruyamamasının kalbinde uyandırdığı derin tesirden bahseder. Aynı şekilde Başkurt Türklerinin ülkelerinin en güzel yerlerinde yerli olmayanların yurt kurup oturduğunu üzümler anlatır.⁷⁰ Yazı dizisinin bir başka bölümünde bu kez Sibiryahılar, Sibirya'nın Türk-Tatarları, Türk-Kazakları, Türk-Nogayları için aynı duyguları dile getirir. "*Vaktiyle Cengiz'in, Hülagü'nün, Timur'un idaresinde büyük kahramanlıklar gösteren*" yerli ahalinin, o eski görkemli günlerini unutarak koyunları, keçileri, sığırlarıyla uğraşmasından ve bir avuç Rus'a mağlup olmasından duyduğu ızdırabı dillendirir.⁷¹

Yazar Kazan'ı ziyaretinde yine şehrin görkemli tarihine olan özlemini, o zamanki tatlı hayatı, milli hayat ile istiklal saadetini düşünür ve ümitlere dalar. Halim Sabit geçmişe olan özlemi kadar, geleceğe olan ümidini de belirtmekten geri durmaz. Zulüm ve cehaletle mücadele ederek yorulan bir neslin yerine geçecek, onların yaptıklarını diriltecek "*idmanlı, bıkmaz, usanmaz*" yeni bir neslin yetişmek üzere olduğunu ve ümitle onların beklendiğini belirtir. Bu en azından Halim Sabit'in Türklerle ilgili gelecek hayalidir.⁷²

Kazan'ın Rusya Türkleri için beş asır öncesinde olduğu gibi İslam şehri sayıldığını ancak aradaki dört-beş asırlık boşluğa rağmen Türklerin dimağlarındaki derin izlerin silinmesinin mümkün olmadığını anlatır. Şehirdeki Rus mahallelerinin İstanbul'un Beyoğlu tarafı gibi hep yabancı olduğunu gözlemleyen Halim Sabit, buralarda Rus hayatının hüküm sürdüğünden şikâyet eder. Şehre hâkim olan Ruslar, yaşam tarzlarını da beraber getirmiştir. Kazan'ın yazılı detaylı bir tarihi bulunmamasından yakınan yazarı, Türk Yurdu dergisi dipnotla düzeltme ihtiyacı duyarak, makalenin yazıldığı tarihten sonra yayınlanan eserlerden bazılarını okuyucularına duyurmayı ihmal etmemiştir.⁷³

Halim Sabit'in gezi notlarında, gittiği uzak diyarlarda Osmanlı Türkiyesi'nin yakından takip edildiğine dair sürekli bir vurgu dikkat çekmektedir. Çelabinski'de (Çelyabinsk) misafir olduğu genç bir imamın evinde, konu yine İstanbul'dur. İstanbul gündemini yakından bildiğini gözlemlediği imamın, kendisinden Meclis-i Mebusan'daki ihtilaflarla ilgili açıklama beklediğini biraz da övgüyle anlatır. Halim Sabit, burada da temiz ve mükemmel mekteplerden ve yanı başında rafları Türkçe, Rusça cerideler ve mecmualarla dolu kütüphaneden bahsetmeye devam eder. İstanbul'dan yeni gelen *Tanin*'i gözden geçiren Halim Sabit, gezdiği bu coğrafyanın Türkiye ile ne kadar yakından ilgilendiğini

69 Nadir Devlet, İsmail Bey Gaspıralı, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990, s.41.

70 H. Sabit, a.g.m., C.1, S.16, s.271-273.

71 H. Sabit, a.g.m., C.2, S.40, s.297-298.

72 H. Sabit, a.g.m., C.6, S.142, s.201.

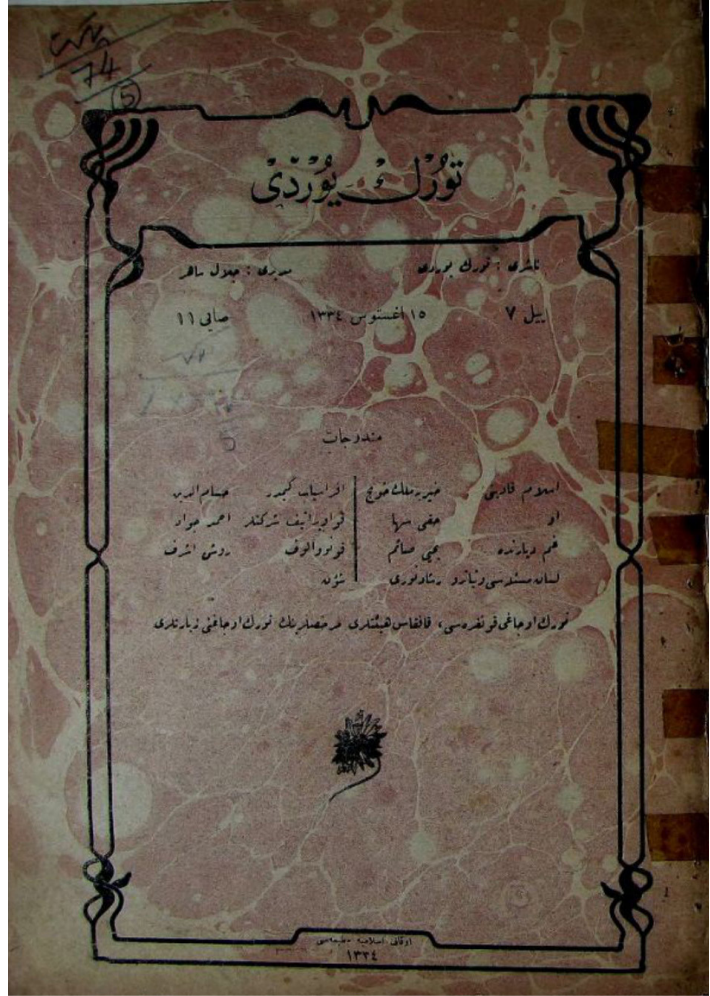
73 H. Sabit, a.g.m., C.6, S.142, s.200.

gösteren her ayrıntıyı dikkatlice vermektedir.⁷⁴

Seyahat notlarında ideolojik bir propaganda yapmaktan ziyade gözlemlerini yansıtmaya çalışan bir izlenim veren Halim Sabit, kimi zaman ibadethanesini bile ortak kullanamayacak kadar bölünmüş Türkleri de okuyucusundan gizlemez. Omsk şehrinde Sibiryaya Müslümanları için inşa edilmiş kilise biçiminde bir camiyi ziyaret eden Sabit, ibadethaneyi öteki Müslüman ahalinin kullanmasına engel olmak için Kazak Türklerinin ileri gelenlerinin hükümete başvurduğundan bahseder. Yaşanan bu durumu “*İğvayı şeytani*” (şeytanın şaşkırtması) olarak niteleyen Halim Sabit, “*zavallı cami*”nin bir hafta Kazaklar, diğer hafta öbür Müslümanlar tarafından kullanıldığından üzülen bahsetmektedir.⁷⁵

Odessa ziyareti sırasında yerli ahalinin Hac yolculuğunda yaşadığı sıkıntılara şahit olur. Odessa ve Sivastopol’dan hareket ederek vapurla İstanbul üzerinden hacca gitmek isteyen yerli ahaliyi giysilerinden ayırarak fahiş ücretler alan Rus memurlarının elinden batılı kıyafetleri sayesinde kurtulan Halim Sabit, kutsal yolculuğa çıkan hacıların nasıl soyulduğunu anlatırken Osmanlı devletinin ihmali de dile getirmekten çekinmez. Her sene onbeş yirmibin hacının Türkiye içlerinde harcayacakları paranın bir kısmının buralarda kurulan hacihane tesislerinde kaldığını anlatan Halim Sabit, Osmanlı devletinin denetim için gönderdiği doktorlar sayesinde hacca giden Türklerin Türkiye’de kalma sürelerinin azaldığına dikkat çekmektedir. Hac mevsiminde yolcuların İslam ve Hıristiyan diye ayrılarak farklı ücretlendirilmesinden şikâyetçi olan hacılara, “*Ne yapalım, Halifeniz böyle istiyor*” cevabının verildiğini üzülen anlatmaktadır.⁷⁶

Seyahat notlarında ziyaret ettiği Türk illerinin eğitim, kültür ve ekonomik yapısıyla ilgili konuları öne çıkaran Halim Sabit, kimi zaman tarihin derinliklerine dalarak “*büyük*

Türk Yurdu 161. sayı 1. sayfası (15 Ağustos 1918)

SON SAYI

74 H. Sabit, a.g.m., C.1, S.16, s.272-273.

75 H. Sabit, a.g.m., C.2, S.33, s.156-158.

76 H. Sabit, a.g.m., C.6, S.144, s.227-229.

Türk babalarının buralardaki hayatlarını” hayal etmekten kendini alamamaktadır.⁷⁷ Kazakların tarihi ile ilgili etraflı bilgiler veren yazarımız, bu arada Kazaklar’da İslamiyetin yayılmasında Ruslar’ın açtığı camilerin etkisiyle ilgili iddialar hakkında izaha ihtiyaç duymuştur. İddia edildiği gibi idarelerine ısındırmak için Ruslar tarafından açılan birkaç caminin Kazakların Müslümanlığında etkili olamayacağını, aksi durumda Kazakistan sınırı boyunca yapılmış yüzlerce gösterişli kilise karşısında Kazaklar’ın çoğunluğunun sadece Hıristiyan değil rahip olmalarının gerektiğini vurgular. Ona göre Kazakistan’ın Türk-Kazak ahalisi arasında hiçbir Hıristiyan yurduna (evine-çadırına) rastlanamaz. Sadece Rus hükümetinin değil, aynı zamanda İngiltere ve Amerika misyoner cemiyetlerinin faaliyetlerine ve yerli medreselerin ilgisizliğine rağmen Kazakların Hıristiyanlığı kabul etmeyeceklerini Halim Sabit gayet emin bir şekilde dile getirmektedir.⁷⁸ Aslında Türk topluluklarına yönelik Hıristiyanlaştırma ve Ruslaştırma faaliyetleri o yıllarda yoğun bir şekilde yürütülmektedir. Rus yönetiminin Türk topluluklarını baskı altına alma çabaları, Kazaklar, Tatarlar ve diğer Türk topluluklarına yönelik misyoner çalışmaları ve Panslavizmin etkileri Türk illerinde Türkçülük düşüncesinin ortaya çıkmasının başlıca nedenleridir.⁷⁹

Halim Sabit, gezisi boyunca Türk illerinin giyim, yemek adabı gibi ortak Türk kültürüne ait özelliklerinden bahsetmeyi ihmal etmez.⁸⁰ Gittiği her Türk ilinde misafirperverliği, kendisi için verilen ziyafetleri övgüyle anlatır.

Rusya Müslümanlarının ruhani merkezlerinden birisi olan Ufa’daki Şer’i Mahkeme’yi ziyaret eden Halim Sabit, burada *Mufassal Tarih-i Kavm-i Türki* eserinin yazarı mahkeme üyesi *Kadı Hasan Ata Efendi* ile sohbet eder. Hükümet tarafından atanan müftü vasıtasıyla görev yapan *Mahkeme-i şeriye*’ye Rusya Müslümanlarının büyük bir saygı gösterdiklerinden bahseden Halim Sabit, Rusya Müslümanlarının milli uyanışı için bu durumu yetersiz görerek eleştirir. Yerli ahalinin gelecek hazırlıkları için Şer’i Mahkeme gibi resmi daireler yerine kendi teşebbüs ve gayretlerinin önemine vurgu yapar.⁸¹

SONUÇ

Osmanlı devletinin dağılma tehlikesiyle karşı karşıya bulunduğu bir dönemde, tehlikenin farkında olan Türk aydınlarının milli endişelerle ortaya çıkardıkları en önemli kuruluşlardan birisi Türk Yurdu dergisidir. O güne kadar Devleti kurtaracak formüller olarak ortaya atılmakla birlikte sosyolojik olarak uygulanması imkânsızlaşan Osmanlıcılık ve İslamcılık siyasetlerinin yerine ikame etmek üzere, devletin asli unsuru Türklere milli ruh ve şuur verecek Türkçülük alternatifinin sözcülüğünü yapan Türk Yurdu dergisi, ülkemiz ve öteki Türk illerinde derin etkiler yapmıştır. Türk Yurdu çevresinde faal olan Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura gibi aydınların dil, kültür ve ülkü birliği idealleri sayesinde milliyet ülküsü, Osmanlı çatısı altında pratiğe geçemese bile Cumhuriyet’le birlikte hayat

77 H. Sabit, a.g.m., C.3, S.51, s.58-60.

78 H. Sabit, a.g.m., C.5, S.110, s.96-97.

79 M. Jacop Landau, Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hurst Comp., London, 1995. s.9.

80 H. Sabit, a.g.m., C.2. S.47, s. 428-429.

81 H. Sabit, a.g.m., C.6, S.133, s.70-71.

bulmuştur.

Türkiye’de Türk milli kimliğinin ve şuurunun oluşturulmasında büyük pay sahibi olan Türk Yurdu, bu düşüncenin Osmanlı ülkesi dışında yaşayan Türkler arasında yaygınlaşmasında da tarihi bir role sahiptir. Yazarlarının seçkinliği ve ağırlığıyla ciddi bir etkiye sahip Türk Yurdu dergisi, zamanın son derece güç şartlarına rağmen Türk âleminde bir birlik ve dayanışma ruhu geliştirmeyi ve bunu Osmanlı kamuoyuna aktarmayı başarmıştır. Osmanlı devletindeki Türklerle Asya’nın çok uzak köşelerine kadar uzanan geniş Türk illeri arasında yeşeren yardımlaşma ve birlik fikirlerinde Türk Yurdu dergisinin yayınlarının katkısı büyüktür. Türk Yurdu bu katkıyı maddi olmaktan daha çok manevi seviyede yürütmüş, Osmanlı ve diğer bölgelerdeki Türklerin sevinçlerini ve acılarını paylaşarak ortak bir ruh oluşturmaya çalışmıştır.

Rusya kökenli bir Türkçü olan Halim Sabit, devrinin önemli yayın organlarından Türk Yurdu’nda yayınladığı Altaylara Seyahat notlarıyla, Osmanlı Türkleri ile dış Türkler arasında yeni bağlar oluşturmayı ve güçlendirmeyi denemiştir. Aldığı medrese eğitimi sayesinde vakıf olduğu İslami ilimler sayesinde Türkçülüğü ve İslamcılığı birleştiren özgün bir yaklaşım sergileyen Halim Sabit, Türk dünyasıyla doğrudan temas kurarak Turan idealini canlandırmaya çalışmıştır. Adım adım dolaştığı Türk illerine Osmanlı Türklerini anlatırken, Osmanlı ülkesinde ise haklarında fazla bilgi sahibi olunmayan Türk dünyasıyla ilgili bilgiler paylaşmıştır.

Rusya’daki Türklerin yenileşme hareketinin modern eğitim veren usulü cedit okullarında yetişen Halim Sabit, 1910-1911 yılı şartlarında yaptığı Altaylara seyahatiyle, doğup büyüdüğü Rusya’daki Türk illerine ve eğitim gördüğü Osmanlı Türklerine ilişkin edindiği tecrübeleri ışığında Türk topluluklarıyla ilgili bir fizibilite raporu oluşturmuş ve bunu aydınlar ve kamuoyuyla paylaşmıştır. Halim Sabit’in Altaylara Seyahat notları, gerek o günün Osmanlı ve Rusya Türklüğü ve gerekse devrin önemli fikri akımlarından Türkçülüğün meselelere yaklaşımı hakkında verdiği orijinal bilgilerle bir devri anlamamızda yardımcı olmaktadır.

KAYNAKLAR

Türk Yurdu Dergisi Koleksiyonu, 161 sayı (30 Kasım 1911-15 Ağustos 1918), Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999.

AGAYEF, Ahmet, “Türk Âlemi”, Türk Yurdu, C.1, S.1, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.15-17.

AKÇURA, Yusuf, Üç Tarz-ı Siyaset, Türk Tarih Kurumu Yayınları, Ankara 1976.

AKÇURA, Yusuf, Türkçülüğün Tarihi, Kaynak Yayınları, İstanbul 2008.

AKÇURA, Yusuf, (A.Y.), “Türk Âleminde”, Türk Yurdu, C.I, II, S.1-4, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.20-21, 535.

AKÇURA, Yusuf, “Cihan Harbi”, Türk Yurdu, C.II, S.1, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.382-384.

AKÇURA, Yusuf, “Türklerin Büyük Muallim ve Müverrihi İsmail Bey Gasprinski”, Türk Yurdu, C.1, S.22, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.367-369.

AKÇURA, Yusuf, “Muallime Dair”, Türk Yurdu, C.3, S.72, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.404-405.

AKIN, Rıdvan, “İkinci Meşrutiyet Türkçülüğünün İdeolojik ve Politik Boyutları”, İstanbul Üniversitesi Atatürk İlkeleri Ve İnkılap Tarihi Enstitüsü Dergisi, S.3, 2003, s.15-47.

AKPOLAT, Davud, “II. Meşrutiyet Dönemi Sosyolojisinin Kaynakları II: İslâm Mecmûası”, Türkiye Günlüğü, S.45, Mart-Nisan 1997, s. 204-209.

AKŞİN, Sina, Türkiye Tarihi 4, Çağdaş Türkiye 1908-1980, Cem Yayınevi, İstanbul 2000.

ARAI, Masami, Jön Türk Dönemi Türk Milliyetçiliği, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

BAYRAKTUTAN, Yusuf, Türk Fikir tarihinde Modernleşme, Milliyetçilik ve Türk Ocakları, Kültür Bakanlığı, Ankara 1996.

BİRİNCİ, Ali, Tarihin Gölgesinde Meşâhir-i Meçhuleden Birkaç Zât, Dergâh Yayınları, İstanbul 2001.

BİRİNCİ, Ali, - ÇAVDAR, Tûba, «Halim Sâbit Şibay», T. D. V. İslâm Ansiklopedisi, C. XVII, T. D. V. Y., s. 336-337.

DEVLET, Nadir, **İsmail Bey Gaspıralı**, Türk Dünyası Araştırmaları Enstitüsü Yayınları, Ankara 1990.

FEROZ, Ahmad, İttihat ve Terakki 1908-1914, Kaynak Yayınları, İstanbul 1999.

GEORGEON, François, Türk Milliyetçiliğinin Kökenleri Yusuf Akçura (1876-1935), Tarih Vakfı Yurt Yayınları, İstanbul, 1999.

GEORGEON, François, Osmanlı Türk Modernleşmesi (1900-1930), Çev. Ali Berktaş, Yapı Kredi Yayınları, İstanbul 2013.

GÖKÇEK, Mustafa, A Kazan Tatar Contribution to The Late Ottoman Debates On Nationalism And Islam: The Life And Works of Halim Sabit Sibay, Doctorate Disertation, University of Wisconsin-Madison 2008.

GÜRSOY, Nevnihal, “Halim Sabit Şibay’ın Hayatı, Eserleri ve Görüşleri”, Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi, Marmara Üniversitesi Ortadoğu ve İslam Ülkeleri Enstitüsü, İstanbul, 1999.

HEYD, Uriel, Türk Milliyetçiliğinin Kökleri, Pınar Yayınevi, İstanbul 2001.

KANLIDERE, Ahmet, “Kazan Tatarları Arasında Tecdid ve Cedit Hareketi (1809-1917)”, Türkiye Günlüğü Dergisi, S.46, Yaz- 1997, s.90-91.

KANLIDERE, Ahmet, “Sırât-ı Müstakîm Dergisi ve Buhara’da Uyanış (1909-1911),” VIII. Milletlerarası Türkoloji Kongresi, İstanbul, 30 Eylül – 4 Ekim 2013, İstanbul, 2014, s. 551-560.

KARA, Füsün, “Kazan’ın Tarihçi ve Milliyetçilerinden Şehabeddin Mercani”, Türk Dünyası Tarih Dergisi, S.01-181, Ocak 2002, s.28-31.

KARAKAŞ, Mehmet, Ziya Gökalp ve Yusuf Akçura’nın Türkçülük Görüşlerinin

Karşılaştırılması, Yayınlanmamış Doktora Tezi, İ.Ü. SBE, İstanbul 1997.

KARAKAŞ, Mehmet, “Türkçülük ve Türk Milliyetçiliği”, Doğu Batı, Yıl. 9, S. 38, Ağustos-Eylül-Ekim 2006, s.62-65.

KÖPRÜLÜ, Mehmet Fuat, “Türklük, İslamlık, Osmanlılık”, Türk Yurdu, C.IV, S.9, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.692-702.

KURAT, Akdes Nimet, “Kazan Türklerinin ‘Medeni Uyanış Devri (1917 Yılına Kadar)”, AÜ Dil ve Tarih Coğrafya Fakültesi Dergisi, C.XIV, Ankara 1966, s.3-4.

KÜRKCÜOĞLU, Ömer, Osmanlı Devleti’ne Karşı Arap Bağımsızlık Hareketi (1908-1918), AÜ Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayınları, Ankara, 1982.

LANDAU, M. Jacop, Pan Turkism: From Irredentism to Cooperation, Hurst Comp., London, 1995.

MARDİN, Şerif, Jön Türklerin Siyasi Fikirleri 1895-1908, İletişim Yayınları, İstanbul 2003.

TOGAY, Muharrem Feyzi, Yusuf Akçura, Hayatı ve Eserleri, Hüsnütabiat Basımevi, İstanbul 1944.

TUNAYA, Tarık Zafer, Türkiye’de Siyasi Partiler I, C.1, Hürriyet Vakfı Yayınları, İstanbul 1984.

OBA, Ali Engin, Türk Milliyetçiliğinin Doğuşu, İmge Kitabevi, Ankara 1995.

ORKUN, Hüseyin Namık, Türkçülüğün Tarihi, Berkalp Kitabevi, İstanbul 1944.

SARAY, Mehmet, “Türkiye’de Türk Milliyetçiliği’nin Temelini Atan Türk Yurdu Dergisi ile Türk Ocakları Derneği Nasıl Kuruldu?” (Elektronik Sürüm), Türk Yurdu Dergisi, Şubat 2011, C.31 s.282.

SUPHİ, Hamdullah, “Türk Ocağı İdare Raporu”, Türk Yurdu, C. VII, S.159, Aktarımyazı, Tutibay Yayınları, Ankara 1999, s.215-227.

TOPRAK, Zafer, “II. Meşrutiyet’te Fikir Dergileri”, Tanzimat’tan Cumhuriyet’e Türkiye Ansiklopedisi C.I, İletişim Yayınları, İstanbul 1985.

ÜLKEN, Hilmi Ziya, Türkiye’de Çağdaş Düşünce Tarihi, Ülken Yayınları, İstanbul 1994.

YILDIZ, Ahmet, Ne Mutlu Türküm Diyebilene, İletişim Yayınları, İstanbul, 2001.